

2004 чылдың ийги чартында өз-бүлө бүрүзү "Шын" солунга чагыдылгалыг болзун!

Ийги чартык чылда чагыдылганың ертээ:

КОЖУУННАРГА ЧАГЫДДАР ОРТЕКТЕР

Хууда чагыдыкчыларга:

6 айда — 282 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 120 рубль,
почта чедирилгези — 162 рубль.

3 айда — 141 рубль;

пенсионерлерге почта чедирилгези

25 хуу чигелделиг

6 айда — 242 рубль;
3 айда — 121 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:

6 айда — 333 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;

почта чедирилгези — 183 рубль.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА:

6 айда — 258 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 120 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.

пенсионерлерге почта чедирилгези

25 хуу чигелделиг.

6 айда — 224 рубль;
3 айда — 112 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:

6 айда — 288 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелеэн

№ 106 (16879)

2004 чылдың июль 27, вторник

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Садар өртээ 3 рубль.

Культура амыдыралы

ЛАУРЕАТ БОЛГАН

Тываның культура амыдыралында бо хүн-нерде база бир солун болушкун болган. 6 дугаар Бүгү-делегей кино фестивалына бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Анатолий Серенниң ойнап турары «Москва – центральный округ» деп уран-чечен фильм тилекчилерниң бирээзи болган.

Ол «Детектив фильм-нерниң лауреады» атты чаалап алган болгаш тускай шаңналга төлөптүг болган. 12 сериялыг бо уран-чечен фильмниң режиссеру Владимир Шегольков. Ында Оскар шаңалының эдилекчизи, «Москва карак чажынга бүзүрөвөс» деп кинонуң режиссеру Владимир Меньшов, Россияның

Улустуң артизи Лев Дуров олар кол рольдарны ойнап турар. Анатолий Серен бо кинода кыдат ресторан директорунун ролун ойнап күүсеткен.

Талантылыг чаңгыс чер-чурттуувустуң оюнун Төп телевидениениң НТВ каналына июль 29-та көрүп сонуургаар аргалыгдыр бис.

«МӨНГҮН-ТАЙГАМ АЛГАП ТУР МЕН»

Мындыг аттыг республика чергелиг ыры мөөрейин Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазы ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы Б.Х. Чүлдүм-Сүрүннүң 70 харлаанынга тураскаадып организаптап эрттирген (июль 22-24). Аңаа Мөңгүн-Тайга болгаш Чөөн-Хемчик, Чеди-Хөл

кожууннардан база Кызыл хоорайдан ат-сураа билдингир композиторлар болгаш ыраажылар оруксуурну ырак дивейн барып киришкен.

Мөөрейниң киржикчилери ийи ыры кириштирер ужурлуг: бирээзи Мөңгүн-Тайга дугайында, өскези – хостуг темага. Түңнелинде тус черниң композитору Олег Тюндешев тилекчи болган. Ийги-үшкү черлерде композиторлар Анатолий Монгуш биле Амур Хоюгбан. «Эң хоочун композитор» деп тускай шаңналга Кызылдан Дагба Санчыг, «Эң аныяк композитор» деп атка республиканың салым-чаяанныг уруулар школазының өөреникчизи Агармаа Сагаан олар төлөптүг болган.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Ямының үнүүшкүнү

ТАРАА-ДАА, СИГЕН-ДАА ЭЛБЕК

Июль 21-23 хүннеринде ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызы республиканың барыын кожууннары: Чөөн-Хемчикке, Барыын-Хемчикке болгаш Бай-Тайгага үнүүшкүннүг коллегияларны эрттирген. Хуралдарны аңаа эрттире бергени таварылга эвес — республиканың көдээ ажил-агый коллективтериниң бүгү хевирлериниң хөй кези малга чем белеткелин эгелээн, ооң кадында дүжүт ажаалдазы база чоокшулаан. Сайыт Николай Алдачи баштаан коллегияже ооң оралакчылары, ямының, республиканың үнүш камгалалының станциязының болгаш үрезин инспекциязының харысалгалыг ажилдакчылары ки-

рип турган. Олар кожуун төптеринге коллегиялар эрттирер бетинде, көдээ ажил-агый эргелелдеринде эштери-биле ийи-үш бөлүккө чарлып алгаш, ажил-агыйларны бүгү хевирлеринге болгаш сумуларга чедип, ында байдалдар-биле ол-ла черинге танькып турганнар. Түңнел коллегияларга кол-ла чугаа — тараа болгаш ногаа шөлдериниң суггарылгазының, сизген кезилдезиниң, күскү дүжүт ажаалдазының, мал-маганының баш санының өзүлдезиниң, юбилейлиг конкурстарга киржишгелериниң, келир чылдың бюджетиниң болгаш суурнуң социал хөгжүлдезиниң дугайында чоруп турган.

Коллегия кезигүннери баштайгы хүнде Чөөн-Хемчик кожуунга ажилдааннар. Республиканың улуг кожууннарының бирээзи бо чылын тараа культураларын 3004 га черге чашкан. Эң хөй 2601 га шөлду кызыл-тас ээлеп турар, артканында арбайны, суланы болгаш чингетарааны тараан. Ногаа аймаан 44,3 га, бахча культураларын 1,4 га черге тараан, а картофельди 339 га шөлге олурткан.

Ямының болгаш кожууннун көдээ ажил-агый эргелелиниң ажилдакчылары ийи бөлүккө үстүп алгаш (бирээзин сайыт Николай Алдачи удуртуп чораан), барык бүгү сумуларны болгаш ажил-агыйларны хүнзедир кезип көргөн. Кайы-даа бөлүк

ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчызы Виктор Лавриненко, көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыды Николай Алдачи болгаш Бай-Тайга кожууннун чагыргазының даргазы Дугар-оол Хертек Тээлиге эрткен үнүүшкүннүг коллегия үезинде.

кожуунда тараа культуралары болгаш сизген-ширбиш ниитизи-биле багай

эвес үнүп турарын демдеглеп келгеннер. Чижээ-лээрге, муниципалдыг «Уланбура» унитарлыг бүдүрүлгө бо чылын 426 га черге тараа культураларын чашкан. Ажил-агый кызыл-тазының чамдызын эрткен чылын чайын чарган суггат чок черде тараан. Аңаа ажилдап чораан бөлүк (удуртукчузу сайыттын оралакчызы С.М.Оюн) суггат чок черде тараан кызыл-тастың безин үнүп турары эки, оон багай эвес дүжүттү ап болурунун аргазы бар деп түңнелге келген. Ажил-агыйның сизгени кайы-даа шөлдерде база эки үнгенин бөлүктерниң удуртукчулары демдеглээннер. (Уланчызы 4-кү арында).

Барыын-Хемчик кожууннун «Сай-Хонаш» МУБ-тун директору Көк-оол Саая, ТР-ниң көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыды Николай Алдачи, кожууннун көдээ ажил-агый эргелелиниң начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар Айлаан Саая тараа шөлдерин хынал турары.

МАЛДАРЫВЫС БАЗА АЛДЫН МЕДАЛЬДАРЛЫГ

Чита хоорайга Сибирниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүг девискээрлериниң мал-маганының делгелге-ярмарказы чоокта чаа болуп эрткен.

Тываның Көдээ ажил-агый ямызының мал ажил-агый эргелели Улуг-Хем кожууннун «Эйлиг-Хем», Тес-Хемниң «Танды сыны», КУБ-тардан ангор ийи өшкүнү болгаш Мөңгүн-Тайганың «Малчын» ажил-агыйындан тыва хойну аңаа апарып, кириштирген. Чурттун дыка хөй субъектилер боттарының чоргааралдары хой, өшкүлериң делгелгеге көргүскен. Ынчалза-даа Тываның ангор өшкүлери болгаш тыва хою бүгү көргүзүлгө талазы-биле кайы-даа девискээриниң шээр малындан дээр-дир деп түңнелге улуг эртемденнердең тургустунган жюри келген.

Тываның өшкүзү-даа, хою-даа тус-тузунда алдын медальдарны чаалап алганнар.

Делгелге-ярмарка дооступ турда, Тываның тилекчи шээр малдарын садып алыксаан уксаажыдылга ажил-агыйларының саны көвүдээн. Тыва Республиканың көдээ ажил-агый сайыдының оралакчызы Сергей Оюн өшкүлери болгаш тыва хойну аукционга садыпкаш келгенин биске дыңнаткан.

Ам база бир өөрүнчүг медээ: республиканың шээр малының баш саны бо чылын 1 миллион ажа берген. Бүгү Сибирниң 3 миллион шээр малының бир миллиону Тывада дээр-ге, чоргааранчыг!

Шээр малдың сая чедир сөөлгү чылдарда өзүп-мандып турары — мал ажилдыгларның кызымак

ажылы-дыр. Республиканың көдээ ажил-агыйлары бо чылын 100 баш төрүүр хойдан ортумаа-биле 85 хураганын онча-менди камгалап алган. Бир эвес бо чылын байдал мынчаар турар болза, келир чылын Тываның хою 1 миллион 200 муң баш чедө бээр деп чижек санаашкыннар бар. Черле ынчаш өске-даа мал бажы сөөлгү чылдарда өзүп турары Көдээ ажил-агый ямызының специалистери демдеглеп турар.

Республикада хуу мун ажыг хойлуг малчыннар, арааттар саны көвүдээн. 100 баш төрүүр хойдан 130-ден 160 чедир хураган ап турар малчыннарның саны безин он-он апарган. Оларның эң тергиини бо чылдың Наадымында автомашина-биле шаңнадыр.

Бистиң корр.

БЕДИК ШАҢНАЛ-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактын 2004 чылдың июль 23-те №105 Чарлы-биле бот-тывынгыр уран чогаадылганы хөгжүдеринге киригген улуг үлүү болгаш хөй чылдарда үрө-түннелдиг ажылы дээш Мөңгүн-Тайга

кожуунда Мугур-Аксы суурда Культура бажынының методизи **Базыр-оол Хомушкеевич Чүлдүм-Сүрүннү** Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле шаңнаан.

АНЫЯКТАР БАШТЫҢЫНЫҢ ОНЗАГАЙ ТАЛАЛАРЫ

Г.Ч.Ширшинниң 70 харлаанынга

1957 чылдын февраль ай турган. Тыва автономнуг областың комсомол организацииның отчет-соңгулдалыг конференцияныче Би-Хемден сонгултурган делегаттарның бирээзи мен. Ол үеде комсомол обкомунуң бирги секретары Андрей Байкараевич Юмбуу турган. Кызылга келгеш, чаңгыс чер-чурттук даргага кирип, ооң амыр-мендизин айтырза чүү канчап баар боор дээн бодал-биле комсомол обкомунга келдим. Улус хүлээп алып бичи өрээлде он шаа кижин олур. Олурганнарның аразында эрес-шооа, дескелчок бир эрни эскерип кагдым. Секретарь уруг дарганың өрээлинче киргеш, оон үнүп олур: "Григорий Ширшин, секретарь чалап тур" — диди. Олурганнарның чугаазындан ол Эркин комсомол райкомунуң бирги секретары деп билип алган мен.

Даартазында конференция ажилын эгелээ. Илеткел талазы-биле санал-налдар үргүлчүлөп-ле тур. Дынап олурарымга, Григорий Ширшин эки саналдааш барды. Комсомол обкомунуң адресинге чидиг шүгүмчүлөдү-даа кылды, тодаргай дорт саналдарны-даа кирди оң. Конференцияның ажилынга Салчак Калбак-хөрекович Тока киржи турган чүве. Ол бодунуң чугаазынга мынча дээнин утпаан мен: "Комсомол организациалары хей ажилды кылып чорудуп турарын билир мен. А чамдык райком секретарылары боттарының кылып каан азы кылып турар ажилын эки, ханы сайгарып билбес-тир. Ооң түннелинде сөскүр, чечен чугаадан кижин алып чүве чок, анаа каас-коч сөстөр болур. Ону чулчурушкун, шуугаазын дээр болгай. Эркин райкомунуң секретары Ширшинниң саналы эки, тодаргай, утка-шынарлык болду. Ол эжинерден өөренип көрүңер, эргим секретарьлар!" Мээң Григорий Чоодуевич-биле баштайгы ужуражылгам шак ыңдыг болган чүве.

Удуртукчу ажилга азы кижилер-биле ажилга салым-чаянын кижини ооң-биле чаңгыс ужуражып, чугаалашкаш азы ооң чугаазын дыңнааш, бо-даа шыырак удуртукчу болур кижин диде үнелелди берип болур. Ширшинниң келир үеде улуг удуртукчу болурун конференцияның киржикчилеринден ыңчан каш-даа дыңнаан мен. Ыңдыг хөөнерге бодум база каттыжып турдум.

1953 чылда обласка болган комсомолчуларның улуг актив хуралына олуршкан мен. Чүве чугаалаан аныяктарның аразында Ширшин Григорий база бар болган. Ынчан ол Кызылдың комсомол хооркомунуң бирги секретары апарган турган. "Бо өдөчара эр найзылал Кызыл келген-дир. Ам удавас область деннелинче үне бээр-дир" деп иштимде бодан ийик мен. Бо удаада С.К.Токаның Ширшинни мактаанын база дыңнадым. Хурал бүрүзүңге-ле кайың-на чаңгыс Ширшинни мактап турган боор деп бодай бербөңер. Шынап-ла, ол ыңдыг болган чүве. "Аныяктар баштыңнары ол-бо херектерге, оюн-тог-

лааларга боду киришпес болза, комсомолчуларны, аныяктарны хүн бүрүнүң ажил-херектеринче организаастаары болдунмас. Кызыл комсомол хооркомунуң секретары Ширшин кончук идепкейлиг кижин бооп тур. Аныяктарның оркестринде боду киржи турар. Танчы-сам-даа, спортчу маргылдаа-даа болганда бо-ла киржи берген турар. Бодунуң үлегер-чижээн аныяктарга көргүзери черле чугула, эргим аныяктар".

Удаваанда Г.Ч.Ширшинни комсомол Тыва обкомунуң бирги секретарына соңгаан дугайында медээ солун-сеткүүлдерге парлаттырган чүве.

Г.Ч.Ширшин-биле чоок таньжып, ооң удуртулганы-биле ажилдап эгелээн чылым — 1966 чыл чүве. Ол-ла чылдын август айда Каа-Хем комсомол райкомунуң пленуму мени бирги секретарының албан-хүлээлгезинге соңгуп каан. Пленумга комсомол обкомундан Г.Ч. Ширшин боду киришкен чүве. Пленум соонда Григорий Чоодуевич комсомол эге организациаларының секретарыларын, идепкейжи комсомолчуларны чыып алгаш, семинар хевирлиг чөвүлел хурал эрттирген. Ооң чугаазында кандыг-даа хоозун, езу барымдаалаан, "ураалаар" чүве чок, шупту ажилга ажилгыт, тодаргай сүмелер болганын сактыр-дыр мен. Ол удаада Григорий Чоодуевич районга ийи хонган. Бо үе иштинде суурларны барык шуптузун кезээн бис. Мерген сүт-бараан фермазында комсомол организацианың ажилы-биле таньшкан бис. Аныяк комсомолчу саанчыларның тодаргай, идепкейлиг ажилы аажок өөрүнчүг болган. Коллективтин бүдүрүлгө көргүзүү районда эң дээр дээрзин демдеглээ бис. Бүрүн-Аксында "Кызыл туу" колхозтуң сүт-бараан фермазының коллективи сүт бүдүрер көргүзүлгелери эки-даа болза, хей-ниити ажилыга кошкак киржилгелиг, ону эки тооп көрбөзи илэрзэн. Ооң түннелинде саанчылар ортузунда күш-ажылдың сагылга-чуруму багай. Ол ажилды эде-хере тыртып алып хемчеглер дугайында айтырыгны партбюрога тургузуп, ол-ла хүн ул ажилдың планын партия, комсомол бюраларының каттышкан хуралында бадылаткан бис.

Бүрүн-Бай-Хаак сес чыл школазының комсомолчу башкыларының суурда чорудуп турар культура-массалыг ажилы эрттирер деп шийтирилзэн бис. Хурал болур хүнде мен Сарыг-Септен, Г.Ч.Ширшин Кызылдан Суг-Бажыңга чедип келген бис. Хурал чарлаан шагында эгелээ. Аныяктар клуб ишти долу. Дугурушканы-выс езугаар илеткелди комсомол комитетинин секретары кылган. Дүн ортузун ажыра хуралдаан бис. Түннелинде комсомол организацианың ажилын сегидер хемчеглерни хуралдан бадылаан чүве. Ай хире үе эрткенде, Суг-Бажыңга база катап ужурашкан бис. Ажил шору шимчей берген болган. Мээң комсомолга ажилдап турган үемде ук организацианың ажилы үргүлчү эки кылдыр санаттынып турган чүве.

Комсомол райкомунуң бирги секретарына ажилдап эгелээ-ле, Григорий Чоодуевич-биле кады район кезип сургакчылааным — меңээ, чаа секретарыга, улуг школа, эки дуржулга болганын

эки болган. Аныяк, комсомолчу башкыларның улам эки, улам идепкейлиг ажилдаарына арга-сүмелерни Григорий Чоодуевич берген.

Суг-Бажы суурга келиривиске, "Совет Тыва" колхозтуң комсомол организацианың багай ажилының дугайында хей хомудалдар көдүрүлгөн. Культура-массалыг, спорт ажилдары барык өшкөн. Суурда хей-ниити корум-чуруму баксыраан. Комсомолчулар идепкей чок, кежигүн дадывырын хей нуруузу төлевейн турар. Кежээки школага өөренип турган аныяктар өөрөдигезин ара каапкан суг-суг дээш, четпестер-ле хей. Актив-биле сүмелешип чугаалашкаш, бир неделя болгаш комсомолчу аныяктарның ниити хуралын

СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары С.К.Токаның (ортузунда) ВЛКСМ-ниң XV съездизинче Тываның комсомол организацианың делегаттарын Кызылдың аэропортундан үдеп турары. Чуруктуң солагай талазында ВЛКСМ Тыва обкомунуң бирги секретары Г.Ч.Ширшин.

эрттирер деп шийтирилзэн бис. Хурал болур хүнде мен Сарыг-Септен, Г.Ч.Ширшин Кызылдан Суг-Бажыңга чедип келген бис. Хурал чарлаан шагында эгелээ. Аныяктар клуб ишти долу. Дугурушканы-выс езугаар илеткелди комсомол комитетинин секретары кылган. Дүн ортузун ажыра хуралдаан бис. Түннелинде комсомол организацианың ажилын сегидер хемчеглерни хуралдан бадылаан чүве. Ай хире үе эрткенде, Суг-Бажыңга база катап ужурашкан бис. Ажил шору шимчей берген болган. Мээң комсомолга ажилдап турган үемде ук организацианың ажилы үргүлчү эки кылдыр санаттынып турган чүве.

Комсомол райкомунуң бирги секретарына ажилдап эгелээ-ле, Григорий Чоодуевич-биле кады район кезип сургакчылааным — меңээ, чаа секретарыга, улуг школа, эки дуржулга болганын

бүгү назынымда сактып чоруур мен. Чер-ле ыңчаш Г.Ч.Ширшинниң ажилының стили, методу кончук өөрөдиглиг кижин. Райкомче эртен эрте ийикпе азы кежээ орай телефоннап кээр. Комсомол организациаларының ажилын сонуграп айтырар. Тода, кыска медээ негээр. Ынчангаш комсомол организациаларының ажилында чаа, солун, эки чүүлдерни база чедер-четпестерни хүн бүрү чыып, тодарайдып олурар сен. Ындыг ажил эге организациаларга тодаргай идигни база бээр чүве. Оон ыңай районга комсомол обкомундан сургакчылаан ажилдакчылар барык үзүлбес турган. Каа-Хем районга Федор Удумбара, Таваалай Салчак, Байыр Санчы дээш, өскелер-даа үргүлчү кээр турган. Олар райкомга үе эрттирив олурбас, хүн бүрү эге организациаларга чоруп, оларга практиктиг дузаны көргүзүп турганын ам кээп сактып олурарга дыка онзагай, дыка солун-дур ийин.

Г.Ч.Ширшинниң ажилының база бир онзагай хевирин — бирги секретарыларның ай санында чыгыжы турган. Ол ийи хүн үргүлчүлээр. Анаа районнарның комсомол организациаларының ажилын бирден бирээ чокка сайгарар: четпестерни илередир, четпестерни чайладырының оруктарын айтыр, арга-дуржулга солчуру, комсомол төп комитетинин докталдары-биле таньжар дээш, баар чүве-ле болгай. Ындыг чыыштар дыка-ла дээштиг турган. Г.Ч.Ширшин "Тываның аныяктары" болгаш өске-даа солуннарга комсомол ажилыңга хамаарыштыр үнген шүгүмчүлөдиг материалдарны чандыр көрбөс кижин. Дораан телефоннап кээр, кандыг хемчег алдынганын азы алдынарын сонуграп айтыра бээр.

Г.Ч.Ширшинниң удуртулганын ажилдап чоран кижилерден карап ажытпап эрегейлээр, ажилыңга удумзурап, чалгаарап олурар чаңгыс-даа ажилдакчы турбаан дизе, мында улуг хөөрөм чок.

Совет эрге-чагырганың чылдарында партия, совет ажилдакчыларының кол кезин комсомол таварыштыр депшзэн азы "комсомол школазын эрткен" кижилер боор чүве. Ук кадрларны белеткээринге, кижизидеринге Г.Ч.Ширшинниң киржилгези, үлүг-хуузу улуг дээрзинге бүзүрээр мен. 1967 чылда Григорий Чоодуевич СЭКП Тыва обкомунун пропаганда болгаш агитация килдизинин эргелекчизинге ажилдай берген. 1969 чылдын күзүндө Г.Ч.Ширшин Москваже, Ниитилел эртем-неринин академиязынче өөренип чоруткан.

1973 чылда Г.Ч.Ширшин СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретарына сонгуткан. **Кара-оол МАСПЫК-ООЛ.**
Кызыл хоорай.

ҮНЕЛЭЭР МЕН

Тыва Республиканың юбилейи-биле холбаштыр республиканың эң хоочун солуну "Тувинская правда" 80 "харлап" турары — ооң номчукчуларына болгаш мөгөйкчилеринге база бир улуг байыр-лал. Тыва Республиканың төөгүзүндө бир дугаар парламенттин солун "Тувинская правда" болуп төөгүге арткан. Ол "Шын" солунуң тургустунарынга болгаш чырыкче үнеринге орукту айткан. Тыва Республиканың ниитилел-политиктиг тургузуунуң нарын, берге оруктарын бо ийи солун чурттап эрткен болгаш номчукчуларның кичээнгейинин төвүндө чоруур.

Сезен чылдар иштинде "Тувинская правда" солунга Тывага чаартылгаларның, хөгжүлдениң шапкын агымын тодаргайы-биле чырыдып, хей-хей номчукчуларның кичээнгейин хаара тудуп чоруур. Солунуң "алдын" фондузу — ооң талантылыг журналистери. Оларның аразындан Вячеслав Алексеевич Бузыкаевти онзаалап демдеглээр күзенчиг. Ол — Тываның үндөзүн чурттакчызы, 1940 чылдын сентябрь 4-те Кызыл хоорайга төрүттүнген. 1958 чылда Кызылдың №1 школазынга өөренип киргеш, 1958 чылда Шагаан-Арыг ортумак школазын дооскан. Школа дооскаш, дайын соонун берге чылдарында ажилчы күжү чедишпес болганы-биле Шагаан-Арыгның МТС-ке трактористеп, комбайнерлеп күш-ажылчы базымын эгелээ. 1961 чылда Уралдын Куйбышев аттыг күрүнө университетинин журна-

лика факультетинче бот-өөредилге-биле өөренип киргеш, 1967 чылда дооскан.

Вячеслав Алексеевич 1962 чылдан 1965 чылдарда Амур облазынга Совет Армияның стратегтиг угланышкының ракета кезээнге шериг албан-хүлээлгезин чаңгыс чер-чуртуулары-биле, ооң иштинде ТР-ниң Чыгач Даргазы Ш.Д.Ооржак-биле кады эрттирген. Совет Армияның хүрээ-лектинден халажып чанып келгеш, "Тувинская правда" солунуң корреспонденти болуп ажилдап эгелээш, бо хүннерге чедир ажилдап чоруур. Эгезинде биче литературлу ажилдакчы болуп ажилдап эгелээш, ооң соонда үлетпүр килдизинин эргелекчизи, бо хүннерде социал-экономиктиг айтырылар килдизинин редакторунда ажилдап чоруур хейге билдингир журналистерниң бирээзи.

Социалисттик системаның үезинде солунуң үлетпүр килдизинге ажилдап тургаш, ооң барбаан-четпээн бүдүрүлгелери чок. Алыс боду Свердловск областың комсомолчу шалыпчы тудугларынга ажилдап чоран болгаш, ажилчын кижини ишти-хөңүн эскерип билиптер, оларның аар-берге ажилын үнелеп билир болганындан ооң материалдары амыдыралдың негелдезинге дүгжүп чоруур болгаш номчукчуларның кичээнгейин хаара тудуп, чамдык удуртукчуларны боданырынче албадаттар.

Бодунуң ажил-чорудулганын чогаал ажилы-биле холбап чоруур ховар салым-

Журналист журналист дугайында

чаянның журналистерниң бирээзи деп үнелээр кижин мен. Ылангыя солун ажилдакчызы кижин чогаал ажилы бижирин дыка-ла берге чүве. Ону бодум көрүп чоруур болгаш билир мен. Бир дугаарында Анатолий Бармашов-биле кады "Тыва дагдугу" комбинатының ат-алдарлык дагжыларының ажил-ижинге тураскааткан, боттук барымдааларга үндөзилеттинген "Легенды творят люди" деп номну 1985 чылда чырыкче үндүрген. Кезек үеде Тываның ном үндүрер черинин редакторунга ажилдап тургаш, тыва чогаалчуларның дыка хей чогаалдарын, шүлүктөрин очулдурган. Ол-ла чылдарда "Владыка" (1985 чыл), "Родительского дня" (1986 чыл), "Верховья" (1989 чыл) онзагай амыдыралдыг старөверлерниң дугайында үш кезек номну бижзэн. Сөөлгү чылдарда тус черин чоңуңу амыдыралының дугайында улуг хемчээлдиг "Благовест" деп номну бижип турар болгаш солунуң чогаал арнынга чечен чугааларны, тоожуларны доктаамал парладып келген.

Алыс боду Тывага төрүттүнген, тыва чоңунуң аразыңга өскөн болгаш ооң чогаалдарында орус дылдыг өске журналистерден ылгалып чоруур чүүлдерниң хейүн бо кижин эскерип каар. Ынчангаш номчукчуларның үнелелин ап чоруур. Тыва, орус чоңуңуң эп-найыралының дугайында, патриотчу темаларга бижиттинген чогаалдарын бодум хуумда үнелээр кижин мен.

Рынок экономиказының берге чылдарында бүдүрүлгелерге нарын байдал тургустуна бээрге, чамдык журналистер

дег, ол амыдыралдың чаңгыс талазын чырытпайн, орта тодаргай үнелелди берип, азы өскээр чугаалаарга, бодунуң демир-үжүү-биле бүдүрүлгелерни, ооң ажилчыларын деткип чоруур журналистерниң бирээзи. Журналист кижин материалды белеткеп чоруп тургаш, ажилчынар-биле чугаалажыр, оларның бодалын, саналын өөренип көөр, оон түннелди кылып, чырыкче үндүрер болгай. Ынчангаш хоочун журналисттер материалдары бөгүңү "Тувинская правда" солунуң арнын каастап, хей саньыг номчукчуларның идегелин, бүзүрелин чаалап алганы таварылга эвес.

Ол — ССРЭ-ниң Журналистер эвилелинин, Россияның Чогаалчулар эвилелиниң кежигүнү. Чогаалдыкчы ажил-ижин дээш хей журналисттер шаналдарың эдилекчизи. Өөнүң ишти Ольга Анисимовна — республика прокурорунуң улуг дузалакчызы. Олар — 4 урутларның, 4 уйнуктарның буянын ада-иези.

Республиканың ийи кол солунуңуң чаңгыс аай килдистеринде редакторлап ажилдап чоруур болгаш Вячеслав Алексеевич-биле харылзаавыс быжык, ажил-иживисти болганчок-ла чугаалажы бээр бис. Чогаалдыкчы арга-дуржулгазы улуг, алызындан кижизиг мөзү-шынарлык, дузаарак, биче сеткилдиг коллеамага "Тувинская правда" солунуң юбилейин таварыштыр ажил-ижинге чогаалдыкчы чедишкенин, өг-бүлөзинге буянын кижик-колду күзөдүм.

Сергей ХЕРТЕК.

Тываның күрүне университетинин кол корпусу.

Тываның күрүне университетиди:

ОВУР-ХЕВИРИ
ЧААРТТЫНЫП ТУРАР

милицияның уруглар өрээлинге болгаш педагогика кафедрасын оларның кижизидилгезинче угланган ажилдарны чорудуп турганар.

Институтка элээн каш чыл

база студентилерниң аразына эртем-шинчилел ажилдарын күштелдирери болгаш калбар-тыры, доозукчуларга диплом ажылын кытырын албан болдурары, чурттуң өске-даа дээди өөредилге черлери-биле болгаш делегей чергелиг эртем төптери-биле сырый харылзааларны тудары, хөй националдыг Тыва Республиканың культуразының, дылының, чечен чогаалының, спортунуң, уран чүүлүнүн онзагай талаларын чырыдар эртем-практиктиг конференцияларны эрттирерин үе негеп келген. Кызылдың күрүне башкы институту ол сорулгаларны төлөтпү-биле чедип алган.

Ортумак школа программасына өскерилгелер чаа хевирниң өөредилге черлеринин болгаш экспериментилиг школаларның тыптырынга салдарлыг болган. Ынчан республикага

сайзыраарына улуг идигни берген.

Кызылдың башкы институту Тывага эртем болгаш өөредилгени сайзырадырына бодунуң үлүг-хуузу кириген. Оон ханаларындан үнген бедик мергежилдиг специалистер чүгле Тываның эвес, а республикадан дашкаар эртем, техника болгаш бүдүрүлгө адырларында бедик көргүзүлгелер ажилдап чоруурлар.

Россия Федерациязының Президентизи Б. Ельцинниң 1995 чылдың сентябрь 30-де ат салганы Чарлыы езугаар Кызылдың башкы институту, Кызылдың башкы училищези, Красноярскиниң күрүне техникумун болгаш аграр университеттеринин Кызылда салбырларының баазасына Тываның күрүне университетин (ТКУ) тургускан. Амгы үеде ТКУ Тываның дээди өөредилге ситемазында кол черни ээлеп турар дээрзи маргыш чок. Ынчангаш ону Тываның улус ажил-агыйының, чырыдышкын системазының болгаш күрүне структуразының бүгү адырларында ажилдап турар шыырак белеткелдиг кадрларның «ужуп үнген уязы» азы «академиязы» дээр-даа ында. Дужаап кирер дээн күзүлдиг абитуриентилерниң санының талазы-биле база ТКУ Сибирь регионунда кескү черде турар. Университетти тургузарына хөй күштү болгаш үени үндүрген ректор О. Б. Бузур-оолдун кириген үлүг-хуузу улуг.

Бөгүн университетте 5 муң ажыг студент өөренип, 600 хире башкы ажилдап турар. Сөөлгү беш чыл дургузунда күш-культура болгаш экономика факультеттерин ажиткан. 31 кафедрада 28 эртем докторлары, 8 профессор, 117 эртем кандидаттары, аңгы-аңгы эртем чадалыг 42 специалистер ажилдап турар. 5 мергежилдиг аспирантурада 27 аспирант бар. Россияның шыырак дээн дээди өөредилге черлеринде болгаш эртем төпттеринде университеттен 75 кижик белеткелди эртип турар. Университет 7 өөредилге корпусу, 6 ниити чуртталга бажыңныг. Эрткен чылын 420 кижик чурттаар ниити чуртталга бажыңныг студентилерге болгаш башкыларга берген. ТКУ 9 лабораторияны тургускаш, ажылгалче кириген.

(Уланчызы 6-гы арында).

1962 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп ийи чыл өөренир Кызылдың башкы институту бодунуң ажил-чорудулгазын эгелей берген. Оон ректорунга төөгү эртемнеринин кандидаты Алексей Алексеевич Селеменовту томуйлаан. Ынчан институтка чүгле дыл болгаш литература база физика-математика деп ийи факультет турган. 1956 чылдың октябрь 1-де Кызылга беш чыл өөренир хуусаалыг баштайгы дээди өөредилге чери – башкы (педагогика) институту ажиттыган. 1959 чылда аңаа педагогика болгаш эге өөредилге методиказының, а 1963 чылда биология-химия факультеттери ажилдап эгелээн. 1956 чылда институт Ленин кудумчузунда 2 дугаарлыг бажыңга (амгы уран чүүл училищези) турган, оон 4 факультетинге 24 башкы ажилдап, 500 студент өөренип турган.

1959 чылдың төнчүзүндөн 1963 чылдың эгезинге (ректору – А.Ч. Кунаа) чедир орус дыл болгаш литература кафедрасының иштинге тыва филология секциязы ажилдап турган. КБИ ынчан тыва дыл болгаш чогаал эртемниң программаларын, өөредилге номнарын тургузуп, тыва филологияның шыырак специалистерин хаара тудуп эгелээн, а 1964 чылда тыва дыл болгаш литература кафедрасы тургустунган. Ынчан институтка Москваның университетинде, Абаканның башкы институтунга, Ленинградтың Герцен аттыг институтунга база Москвада национал школалар институтунга белеткээн дээди квалификацияны кадрлары немешкен. Институтка Ш.Ч. Сат, К.Х. Орду, Е.В. Салзынмаа, Х.С. Алдын-оол деп шыырак специалистер ажилдап эгелээн.

Х.С. Алдын-оол 1963 чылдың эгезинден эгелеп институттун ректору апарган. Ынчан башкы ажилының тергилерини Ш.Ч. Сат (филология эртемнеринин доктору, профессор, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы), Е.И. Колтева (орус дыл болгаш литература кафедрасының эргелекчизи, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы), С.С. Салчак (математиканың дээди квалификациялыг башкызы, институттун тургустунганындан бээр ажилдап келген), Р.Р. Бегзи (орус дыл болгаш литература кафедрасының доцентизи, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы, улусчу өөредилгениң тергилери, үр үеде проректорлаан, кафедра эргелекчизинге ажилдаан, институттун эртем-методиктиг чөвүлелин удурткан), И.Т. Кызыл-оол (бирги тыва эртемден, эртем кандидаты, доцент), Д.С. Куулар (филология эртемнеринин кандидаты, доцент, институтка эртем ажилын хөй чылдар иштинде удурткан, амгы үеде тыва чечен чогаал кафедрасының эргелекчизи, филология эртемнеринин доктору, профессор), А.В. Набатов (физика кафедра-

зының эргелекчизи, физика-математика эртемнеринин кандидаты, институттун ректору, профессор), С.К. Чоксум (химия башкызы, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы), С.С. Курбатская (география эртемнеринин кандидаты, доцент, ТКУ-да ажилдап турар), Г.Н. Курбатский (төгү эртемнеринин кандидаты, профессор), М.И. Анисов (педагогика эртемнеринин кандидаты, Коломна-ның башкы университетинин профессору) олар болгаш өскелер-даа үр-түннелдиг ажилдап турганар.

1977 чылда, институт бодунуң тургустунганындан бээр 25 чыл оюн демдегеп турда, 4 факультеттин студентилеринин саны 1843, а башкыларның саны 105 (оларның 30-и эртем чадалыг) четкен. Чаа ажиттыган белеткел салбырларына чылдың-на 100 абитуриент халас өөренип турган. Институттун материал-техниктиг баазасы база элээн делгемчээн: ол 2 өөредилге корпусу, спортчу лагерьлиг, агробиостанциялыг, 500 студентиге кылган ниити чуртталга бажыңныг апарган.

Өөредилгеден аңгыда студентилерниң уран чүүл, спорт талазы-биле болгаш организа-акчы талаларын сайзырадыр ажилдар күштелип эгелээн. Улуг кичээнгеи спорт-массалыг ажилдарже салып, студентилерге ГТО нормаларын дужаадып, спортчу секцияларны (хосту хүреш, тыва хүреш, баскетбол, чиик атлетика, штанга көдүрери дээш, оон-даа өске) эрттирип турган. Маңаа боттарының улуг үлүг-хуузу башкылар В.П. Баклыков, В.В. Иргашов, М.Н. Лебедев база оларның өөреникчилери турган, ам педагогика эртемнеринин кандидаты, доцент О.Ч. Ондар, педагогика эртемнеринин доктору Х.Д.Н. Ооржак олар киригенер.

Ол үеде студентилерниң педагогиктиг практика эртеринин системазы тургустунган, чоорту ону үзүктел чок башкылашкынның практиказы кылдыр турумчуткан. Бирги курстун студентилери – уруглар садтарына школа назыны четпээн уругларның сайзыралын өөренир; ийиги курстун студентилери – эге класстар-биле ажилдаар; үшкү курстунуң – элээдилер-биле ажил чорудар; а 4-кү болгаш 5-ки курстун студентилери методиктиг болгаш күрүне практиказын эртпишаан, ханы хайгаарал ажилдарын чорудуп, улуг класстың өөреникчизинин (4 дугаар курс) болгаш бүдүн класстың (доозукчу курс) педагогика-психологтук характеристиказын бээр кылдыр доктааткан. Оон аңгыда улуг курстун студентилери «кижизидилгези берге назы четпээннер-биле» улуг ажилды чорудуп,

1951 чылда Тываның СЭКП обкому ССРЭ-нин Сайыттар Чөвүлелинче Кызылга башкы институтун ажыдарының дугайында гилезни кириген соонда, 1951 чылдың ноябрь 27-ге «1951-1952 өөредилге чылыңдан эгелээш, Кызылга башкылаш институтун болгаш оон өөредилге корпусун ажыдарының дугайында» деп айтышкын үнген. Бо төөгүлүг барымгаа Тывага гээди өөредилге черинин ажиттынарының баштайгы базымы болган.

иштинде хөй-ниити профессияларының факультеди база турган. Оон 12 салбырына студент бүрүзү бодунуң сонургалының аайы-биле күзээни ажил-чорудулганы шилип ап, оларны институттун хөй-ниитичи амыдыралына боттандырып турганар. Ынчангаш доозукчуга бодунуң чедип алганы эртемнен аңгыда, ийи дугаар мергежилди (чижээ, лектор, хореограф, каастакчы, спортчу, модельер дээш, оон-даа өске) тыпсып бээр турган.

70-80 чылдарда кафедра бүрүзүңе-ле көдээ школаларны быжыглаан. Ынчангаш институттун кафедралары көдээ школаларга башкыларның белеткел курстарын, а өөреникчилерге «Аныяк башкылар школазын» организаптап, чамдык школаларга педагогика класстарын-даа ажиткылаан. Оон-биле чергелештир кафедралар өөреникчилерге болгаш башкыларга тускай программаларны тургускаш, көдээ школаларже чорудуп берип турган.

90 чылдарда чуртка болган улуг социал өскерлишкилер-биле чергелештир педагогика шугумунга база чаартылгалар болулаан. Информацияның шапкын хөгжүлдизи дээди өөредилге черлеринге, школалар болгаш бүгү-ле өөредилге черлерин компьютер-биле дериин негеп келген. Улусчу өөредилге системазының мурнунга туруп келген чаа сорулгалар, инновациялыг болушкуннар-биле чергелештир өөредилге-кижизидилге ажилына эде тургустунушкуннун хемчеглери база чоруттунган. Институттун эртем-педагогиктиг кадрларын шынарлыг белеткээри, башкыларның

Инженер-техниктиг факультет.

ТАРАА-ДАА, СИГЕН-ДАА ЭЛБЕК

(Тончугу. Эгези 1-ги артында).

Шак-ла ыңдыг байдал «Мойналык», «Баян-Дугай» дээш, өске-даа МУБ-тарга база хамааржыр.

Кожуунун кол агроному Хүреш-оол Ондар бо чылын 1 га черден 14 центнер тараа дүжүдүн алыр хүлээлгевисти күүседип-теривистиң аргазы бар деп быжы-биле чугаалап турду. Хоочун коктут, ол кайын чазар.

Маңаа мындыг бир чижекте кирип көрей. Таптаашкын чылдарында чүтле Чөөн-Хемчик кожуун 27 муң га сугаттыг черге тараа-быдаазын тарып турган, а бо чылын республиканың бүгү ажил-агыйлары ниитизи-биле 25 муң га черге ооң культураларын тараан. Бо санчургайны алырга, ол үеде Чөөн-Хемчик кожуун бөгүнгү Тываның бүгү ажил-агыйларындан хой тарааны тарып турган-дыр!

Кожуунун чагыргазының бажыңыга көжээ эрткен коллегияга Чөөн-Хемчиктин чагыргазының даргазы Никита Куулар, көдээ ажил-агый эргелелин начальниги Галина Ондар, ажил-агыйлар директорлары болгаш суму чагырыкчылары киришкен. Тыва Республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чөм сайыды Николай Алдачи эге сөзүндө республиканың агроулетпүр комплекзинде бөгүнгү ниити байдалга баштай доктааган. Ол республика бо чылын 101 муң тонна сиген кезип белеткээр планнын, ооң бо хүнерге чедир 6800 тонназы белеткеттингенин чугаалаан. Ынчангаш малга чем белеткээр кампанияны кайы-даа кожуунга шапкынчылар үе келгенин сагындырган. Бо чылын Тываның хову-шөлдөрүндө, ооң иштинде Чөөн-Хемчик кожуунда сиген эки үнгенин демдеглээн.

Тараа шөлдөрүндө хамаарыштыр чугаалап тургаш, бо чылын оларны эки суггарарын Чазак негеп турарын сагындырган. Сайыт суггарылганы кожуунда чорудуп турарына таарзынган, бир эвес ол ажилды кошкатпас болза, күзүн эки дүжүт ап болурунун магадылалы бар дээрзин демдеглээн. Ынчангаш үстүндө айтышкын манап олурбайн, бо хүнерде сиген кезилдезинге болгаш дүжүт ажаалдазынга кижжи күжүн мөөңөп, машина-техниканы белеткээри чугула деп чугаалаан. Ажилчын күштү организаастарда кожуунун чонну ажилга хаара тудар төвү-биле кады ажилдаарын сүмөлээн.

Чыл келген тудум федералдыг Чазактын субъектилерге саң-хөө дузазы кызырып турар. Ол 2003 чылда чурттуң соңгу деви-кээрлеринге часкы хову ажилдарына дуза кылдыр 200 миллион рубльди берген болза, бо чылын ооң чартынын — 100 миллионун кызырган. Келир чылын шак ыңдыг деткимче акшаны федералдыг төптүң бээр-бербези шуут билдинмес. Ынчангаш бо

чылгы дүжүттөн ажил-агый бүрүзү үрезин фондузун боттары тургузуп алыр болза эки деп чугаалаан.

Кожуунун кол агроному Хүреш-оол Ондар бо чылын 4200 тонна тарааны ажаап аптарына бүзүрөп турар, ооң 720 тонназын келир чылдын үрезинге шыгжап алыр сорулгалыг. Ол үрезинден дараазында чылын 5 муң тонна тараа дүжүдүн ап болурунун аргазы бар деп, Хүреш-оол Чүлдүмович ажил-агыйлар кезип чорааш чугаалап чорду.

Коллегияга шыңгы чугаа мал ажил-агыйның продукциязының сайгарылгазынга болгаш оларга дотация акшага хамаарыштыр база болган. Этти, дүктү болгаш сүттү көдээ бүдүрүкчүлөр бүдүрүп-даа кагза, ооң сайгарылгазы кончуг берге чоруп турар. Чижээлээрге, ажил-агыйларның бо чылын кыргып алган дүктөрүнүн чамдызы сайгартынмаан чыдар. Чүте дизе чамдык сайгарлыкчылар дүктү чиик өртөккө садып ап турары илерээн.

Тыва Республиканың Чазаның доктаалы-биле көдээ ажил-агый продукцияларының белеткелчилери кылдыр «Ураанхай» кызыгаарлаттынган харыс-салгалыг ниитилелди болгаш Кызылдын кидистен кылыгылар заводун бадылаанын яамының ажилдакчылары чораан-на черинге тайылбырлап турдулар. Чаа адааныыс белеткелчилерге мал продукциязының дотация акшазынын чамдызын Чазак берген. Олар сумуларга баргаш, көдээ ишчилерниң бүдүргөн продукциязын, чижээлээрге, хой дүгүн бир килограммда 17 рубльге туту садып алыр ужурулуг. Чазак хой дүгүнүн бир килде өртөөн 12 рубль кылдыр, а аңаа дотацияны 5 рубль кылдыр бадылаан деп, сайыт Николай Алдачи коллегияның киржикчилеринге дыңнаткан. Дотация акшаның хемчээлин база дүктү күрүнө каш акшага садып ап турарын кожуунарның малчынары, чурттакчылары хамаанчок, чамдык удуртукчулар безин багай билири черлерге болгулаан ажил-агыйгы чугаалар үезинде илереттинип турган. Мал продукцияларының белеткелчилери ырак кожуунарның ажил-агыйларына четпейн турарының талазы-биле сайгарылганы Кызылга келгеш кылырын сайыт аазаан. Бир эвес олар хүлээлгезин ак сеткилдиг күүсетпейн, чүгле чоок кожуунардан мал продукциязы садып алыр сорулгалыг болза, оларның-биле дугуржулгаларны эде көөрүн дыңнаткан.

Дириг малды болгаш ооң продукцияларын чондан, ажил-агыйлардан организаастыг хүлээп алыры-биле кожуунарга хүлээп алышкын пунктуларын ажууларын яамының удуртукчулары сүмөлөп турар. Чижээлээрге, согар малды чондан, ажил-агыйлардан чангыс черге чыгаш, Кызылдын эт комбинатынче сөөртүр графикти ажилдап кылып каар болза, чүк

машиналарын кожууннарже чорудуп болурунун аргазы бар. Ырак-узак черже мал сөөртүп шыдавас улуска ол улуг дуза болур, а күрүнеге мал дужааксаан

«Кара-Хөл» МУБ-тун улуг бухгалтери Лидия Хертек санал берип тур.

чон кожууннарда эвээш эвес. Туда акша-биле болурунун кожуунунун деви-кээринге-ле малын саарып-сайгарып алыры көдээ ишчиге эң-не эптиг арга болур. Сайыт Кызылдан келген чүк машиналары дужаар мал манап, чер-черлерге анаа туруп бербези-биле бо пунктуларның ажилын эки организаастарын дилээн.

Чөөн-Хемчик кожуунга эрткен коллегия хуралына сайыттын оралакчызы Сергей Оюн, яамының үнүш өстүрериниң килдизиниң начальниги Альберт Хаплак кожуун чагырыкчызы Никита Куулар, кожуунун кол агроному Хүреш-оол Ондар дээш, өскелер-даа үнүш-дүжүт ажаалдазынга белеткелдерге, сиген кезилдезинге болгаш мал ажил-агыйына хамаарыштыр чүве чугаалааннар.

Коллегия кежигүннери ийи дугаар хүнде Бай-Тайга кожуунга келирге, ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчызы Виктор Лавриненконун оларга каттыжып келгени-биле үш ажилчын бөлүк тургустунган. Ажил-агыйлар-биле таныжылга соонда эрткен коллегияга база-ла тараа шөлдөрүндө суггарылгазының, сиген кезилдезиниң болгаш күскү дүжүт ажаалдазының дугайында колдады чугаалашкан.

Николай Бугалдырович республиканың агроулетпүр комплекзиниң эрткен 6 айда көргүзүлгелерин чыылганнарга баштай таныштырган. Келир чылдың республика бюджетиниң төлөвилели тургустунуп эгелээн болганда, аңаа кожуунунун көдээ ишчилери шыңгы белеткелчирин чагаан. Республиканың Чазак сөөлгү чылдарында ниити продукция бүдүрүлгезин, ооң иштинде көдээ ажил-агыйның, ийи катап көвүдөдир сорулга салган. Ынчангаш ажил-агыйлардан чүгле чаа, солун төлөвилелдерни манап турарын, шилиттинген ажилдарны акшаландыры-биле келир чылдың бюджетинче ки-

рер дээш кызып ажилдаарын чугаалаан. Николай Бугалдырович көдээ суурнун социал хөгжүлдөзүниң айтырыгларына база доктааган.

Кожуунун сугаттыг 706 га шөлүндө тараа культуралары чер-черлерде аңгы үнүп турза-даа, ниити байдал багай эвес дээрзин удуртукчулар демдеглээн. «Бай-Тал» КУБ-тун, «Мурнакчы» көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативиниң тараалары эки үнүп турар. Чижээлээрге, Кызылдан барган специалистерниң санап турары-биле алырга, «Мурнакчы» КАК-тын аныктар бригаданы бир га кызыл-тас шөлүндө 20 центнер тарааны ап болурунун бүгү аргазы бар. Ынчалза-даа даргаларның чөмөлөшкенин алган ажил-агыйлар база бар. Оларның бирээзинге машина-трактор станциязының «Бай-Тайга» КУБ-ту хамаарыштырып болур. Бо бүдүрүлгө чериниң тарааларының бажы бичезин Виктор Лавриненко эскер-

жуун сиген кезилдезинче чаа киргени илерээн. Бо хүнерге чедир ниитизи-биле 60 тонна сигенни кезип белеткеп алган. Көдээ ажил-агый эргелелин начальниги Март-оол Баавылдың чугаазы-биле алырга, бо хүнерде 14 сиген кезер трактор, 4 дырбааш кезилдеге белең. Ол бүгү ажил-агыйлар сиген кезилдезинче август 1-де демни-биле киргеш, сентябрь ортаа үезинде доозарын чугаалаан. Мурнунда чылдарның дуржулгазы-даа ыңдыг. Ынчалза-даа Виктор Лавриненко малга чем белеткелениң кампаниязынче кожуун дарый кирерин дааскаш, каш сиген кезер машиналар болгаш дырбааштар-биле дузалаарын аазаан.

Хой дүгүн Кызылдан белеткелчилер манап олурбайн, аңаа боттары чедип, бир килограммны 17 рубльге садып-саарып алган «Кара-Хөл» МУБ-тун удуртулгазын, көдээ ажил-агый продукцияларын болбаазырадырының талазы-биле чаа, солун төлөвилелдер белеткеп алган байталчыларны мактаан. Вик-

Барыин-Хемчиктин ажил-агыйларының 2621 тараа шөлдөрүндө ниити байдал өске кожуунардан улуг ылгал чок, эки. Бир эвес тараа өстүрүлгезиниң технологиязын шын сагып болза, кожуун бир га черден ортумаа-биле 15 центнер тараа дүжүдүн ап болурунун аргазы бар. Ол дугайында кожуун төвү Кызыл-Мажалыкка эрткен коллегияга каш удаа чугаалап турган. Суг бо чылын база четчир. Ылаңгы сайыт Николай Алдачи баштаан бөлүк «Сай-Хонаш», «Чаачай» МУБ-тарының, «Западный» машина-трактор станциязының шөлдөрүндө үнүп турар тараалар дүжүдү черле багай эвес болур деп түнөлгө келген. Кожуунун өске ажил-агыйларының шөлдөрүндө чораан ийги бөлүк (удуртукчуз республиканың үнүштөр камгаланың станциязының начальниги Галина Осинцева) база ыңдыг түнөлгө үндүргенер.

Сайыт эки дүжүт алыр дээш улустун кызып ажилдап турарын мактаан. Ам кол-ла чүве ооң дүжүдүн чидириг чок камгалап алыры аркан. Кожуун картофельди болгаш ногаа аймаан мурнунда чылдардан база хөйүн тараан.

Коллегия үезинде дүжүт сайгарылгазының дугайында улуг чугаа болган. Кожуунун бюджет организаастары ажил-агыйлар-биле бо хүнерде көрээ чарарыне улуг-ла далашпайн турар. Олар тендер садыгжагышкынары манаар болганнар. Барыин-Хемчиктин бүгү хевирлерин ажил-агыйларына дүжүт шыгжаар черлер чедишпейн турар. Оларның чамдыктары хуу чурттакчыларның гаражтарын безин хөлөзилээр ужурга эрткен чылын таваржып турган. Бо талазы-биле Бай-Тайганың удуртулгазынын ажилы өске кожууннарга өөредиглиг, олар «Мурнакчы» КАК-тын тараа шөлүндө эрги бир шаңгы сугатчыларның күжү-биле септеп доосканнар.

Барыин-Хемчикте мал бажы өзүп турары-биле сиген белеткелениң планы база өскөн. Кожуунун бүгү ажил-агыйлары бо чылын 6800 тонна сиген белеткээр планнын. Кожуун чагырыкчызы Алексей Маркс-оол коллегия үезинде көдээ ажил-агый эргелелинге (начальниктиң хүлээлгезин Айлаан Саа күүседип турар) сиген кезилдезин дарый организаастарын дааскан. Ол малга чем белеткелени, күскү дүжүт ажаалдазын үезинде чорудар, ажаап алган дүжүдүн эки камгалап, шыгжап алыр дээш ажилдаарын удуртукчуларга дааскан.

Көдээ ажил-агый яамызының коллегиязынын кежигүннери барыин кожууннарда тараа культуралары болгаш сиген эки үнүп турар деп ниити түнөлгө үндүргенер. Ам оларны эки ажаап-тежээп тургаш, чаагай дүжүт алыры аркан.

Бай-Тайга кожуунунун көдээ ажил-агый эргелелин начальниги Март-оол Баавыл, ТР-ниң үнүш камгалаар станциязынын начальниги Галина Осинцева болгаш көдээ ажил-агый сайыдының оралакчызы Таана Балдай-оол капуста шөлүн хынап турары.

генин чугаалаан, а херек чырында ол ажил-агый өскелерге үлегерлиг турар ужурун айыткан.

Республиканың үнүш камгаланың станциязынын начальниги Галина Осинцева, яамының үнүш өстүрүлгезиниң килдизиниң начальниги Альберт Хаплак олар ажил-агыйларның тараа шөлдөрүн кезип көргөш, кожуун бир га черден ортумаа-биле 17 центнер дүжүт ажаап алырынга арай-ла дадагалзап турарын илереткенер. Ынчалза-даа кожуунун кол агроному Хүреш-оол Хертек бир га черден 15-17 центнерни черле ажаап аптарына бүзүрөлдүн илереткен. Бо маргыл-дааны сайыт Николай Алдачи оожургадып, шөлдөрү эки суггарар болзусса, байдалды моон-даа экижидип болур бис деп чугаалаан.

Коллегия үезинде ко-

тор Иванович дүккө дотация акшазына хамаарыштыр белеткелчилер-биле сайгарылга чорударын кожуунунун көдээ ажил-агыйларының удуртукчуларына болгаш сумуларның чагырыкчыларынга база аазаан.

Мал ажил-агыйының айтырыгларына сайыттын оралакчызы Сергей Оюн доктааган. Ол мал-маган семиртилгезиниң, санаашкынының, оларны бо чылгы төлүндө үзеринин болгаш шээр мал чуулдазынын айтырыгларына допчу тайылбырларын ажил-агый удуртукчуларына, суму чагырыкчыларына кылып берген. Бай-Тайгага бо айтырыгларга доктаавастын аргазы чок, чүте дизе ук кожуун мал бажының талазы-биле Тывада бирги черде — оларның чүгле шээр малының баш саны барык 134 муң чедип турар.

Суггарылга системалары

1974 чылдан бээр Тываның девискээринге чайгы кандаашкынар доктаамал болур апарган. Чаъс-чайыктыг чылдар ховартаан. Ынчангаш ТР-ниң Чазаа тараа культураларын, ногаа аймаан болгаш картофельди республиканың агаар-бойдузунуң аайы-биле моон соңгаар чүгле сугаттыг черлерге тарырын шийтпирлээн. Бо чылын Тываның бүгү көдээ ажил-агыйлары болгаш араттары 32 муң 992 га сугаттыг шөлдерге тарылгаларны чоруткан. Оларның 25 муңу тараа культураларына онаажыр.

Республиканың барынын кожууннарында коммунисттик партия үезинде ле туткан улуг суггарылга системалары бар. Оларның чамдызынга Бай-Тайганың Базарак (төлевилел

күжү 2340 га), Шуй (962 га), Бай-Тал (451 га), Эдер-Куй (400 га), Адыр-Мажалык (209 га); Барыын-Хемчиктиң Барлык (төлевилел күжү мырыңай 6381 га, ол херек кырында бо хүннерде чүгле 1987 га черни суггарып турар), Дөң-Терезин (158 га) суггарылга системаларын хамаарыштырар. Улуг үш суггарылга системазы Чөөн-Хемчик кожуун девискээринде база бар.

Чазак-чагырга черлери сугаттыг шөлдерни чылдың-на улгаттырып, олардан бедик дүжүт чедип алып сорулганы анаа-ла сала бербээн. Таптыг-ла чартык чүс чыл бурунгаар, 1954 чылда, Тываның девискээринге арат бугалары-биле кады 112 муң га черге суггарылга системалары турган чүве-дир! Бо үенин

32 муң га чериниң суггарылга системазы оон 3,5 катап эвээш.

Тыва Республиканың Чазаа 2010 чылга чедир суггарылга системаларының күжүн 80 муң га чедирер сорулгалыг. Бир эвес ынчан 1 га черден ортумаа-биле чылдың-на 15 центнер тарааны ажаап ап турар апаар болза, Тыва чылда 120 муң тонна тарааның дүжүдүн ап турар апаар, а бөгүн республиканың продукт айыыл чок чоруунга 60 муң тонна тараа четчир.

ону, кежилдир узун ийи хоолайны салгаш, хөмген. Дагның иштинде улуг хана хаяларны буза тепсип тургаш касканын бодаарга, дыка-ла хөй күш үндүргени, аар ажил кылдынганы илден. Бо суггарылга системазы бо хүннерде эки ажилдап турар деп, түңнелди яамының удуртукчулары таныжылга соонда үндүрген.

Шуйнуң суггарылга системазы «Мурнакчы» көдээ ажил-агый кооперативиниң тарылга шөлде-

СОРУЛГА — 80 МУН ГА ЧЕДИРЕРИ

Тыва Республиканың көдээ ажил-агый сайыды Николай Алдачи эрткен неделяда барыын кожууннарга үнүшкүнүг коллегиялар эрттирип чоруп чорааш, ук черлерниң девискээрлеринде суггарылга системаларының байдалдарын болгаш курлавырларын хынаан. Мен Шуйнуң суггарылга системазынга яамының өске-даа ажилдакчылары-биле кады чедер аргалыг болдум.

Шуйнуң суггарылга системазы 1974 чылда ажылгала кирген. Оңузу-ну 17 километр ажыг. Суггарылга системазын бир ховудан өске хову же шөйүп чорударда, оларның аразында турар бедик дагны чире казып үндүргеш,

рин суг-биле хандырып турар. Оларның тараа культуралары болгаш ногаа аймаа, ылаңгыя ажил-агыйның аныяктар бригаданың дүжүдү, эки үнүп турарын ийи караам-биле көрдүм.

Бай-Тайга кожуунда суггарылга системалары хөй-даа болза, оң ажил-агыйларында чангыс-даа гидротехнолог эртемниг кижичок. Тыва Республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыды Николай Алдачи биле кожууннуң чагырганың даргазы Дугар-оол Хертек келир чылын бир аныяк кижини бо мергежилге өөредире-биле сонгаар чорударын дугурушканнар. Оон башка сугга-

рылга эгелээрге, ажил-агыйларның суггаччылары боттары-ла ында таптыг график чок суг ажыдып

чоруп турары илерээн. Херек кырында суггарылга база сагыр негелдерлиг, чурумнарлыг-ла болгай.

Шуйнуң суггарылга системазы бо хүннерде безин ажилдавышаан.

Чаа бүдүрүлгө чери

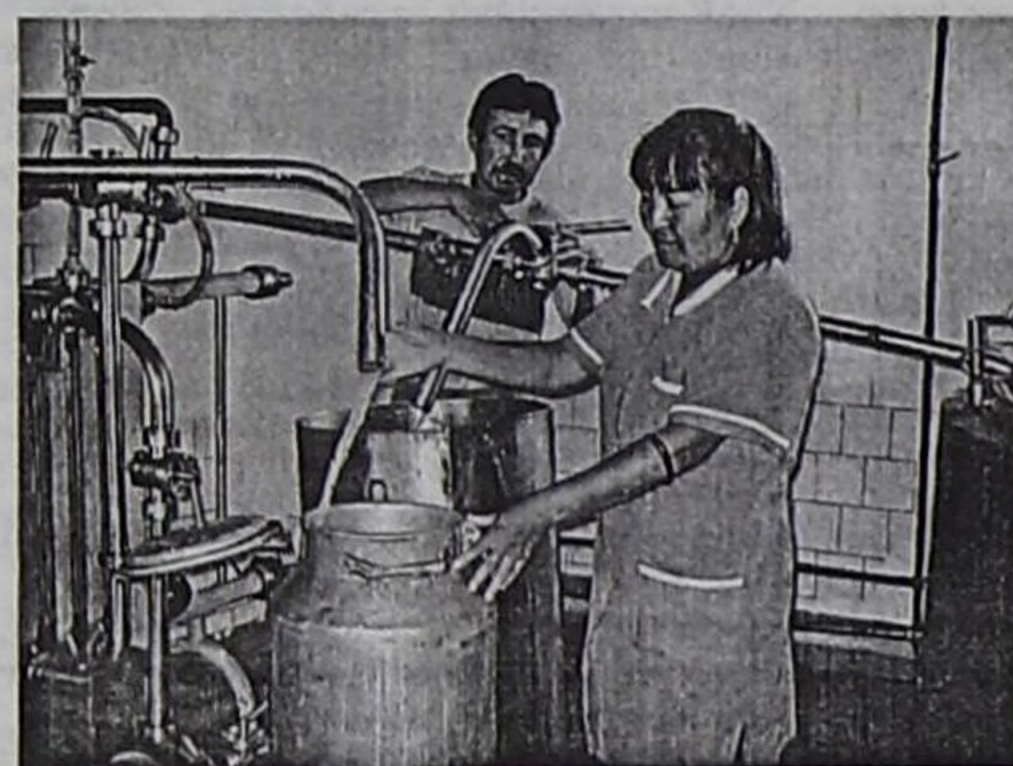
КОЖУУН СҮТТҮ БОЛБААЗЫРАДЫН ЭГЕЛЭЭН

Барыын-Хемчик кожууннуң төвү Кызыл-Мажалык суурда Тыва Республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының «Мажалык» унитарлыг бүдүрүлгези — сүт болбаазырадыр биче цеги ажиттынгандан бээр бир ай чартык болу берген. Хамык-ла черлер ботхандырылгаже шилчип турар бо үеде чаа бүдүрүлгө чериниң ажиттынганы кожуун амыдыралында онза болушкун болган. Барыын-Хемчиктиң араттары болгаш хуу малдыг чамдык чурттакчылар сүт цегиниң ажыктыын дораан биле бергенер. Олар ам хүнде 600-700 литр сүттү цехке дужаап турар.

Тыва Республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыды Николай Алдачи Барыын-Хемчик кожуунга эрткен неделяда ажилдап чорааш, цехтин бөгүнгү ажылы-биле танышкан. Ону бүдүрүлгө чериниң директору Екатерина Куулар уткуп хү-

лээп алгаш, сайыттын со-нуургаан айтырылгарына харылырны берген. Екатерина Дадар-ооловнаның чугаазы-биле алырга, цехте 10 кижича ажилдап турар, колдуу аныяктар. Бүдүрүлгө кыска үениң иштинде 17,5 тонна сүттү болбаазыраткан, азы 7800 кг пастеризастаттынган сүттү, 680 кг сметананы, 500 кг творогту болгаш 625 кг кефирни бүдүрүп үндүргөн. Бүдүргөн продукцияның ниити түнү 153 муң рубль.

Чамдык улуска ол улуг-ла чедишкын эвес кылдыр сагындырар чадавас, ынчалза-даа чаа бут кырында туруп олурар бүдүрүлгө черинге багай эвес көргүзүг. Оң кадында сүт дужаакчыларының саны чоорту көвүдөп турар апарган. Ам оларның аразындан Шөкпээрден, Аксы-Барлыктан, Бижиктиг-Хаядан, Кызыл-Мажалыктан дээш, өске-даа сумулардан сүт дужаакчыларын эскерип болур. Сүт болбаазырадыр шак мындыг цехти кожуун төвүнде

«Мажалык» КУБ-түн ажилчынары.

ажыкканынга өөрүп, таарзынып турарын эртенги шакта сүт дужаап келген араттар мени кыйгырып алгаш, чугааладылар.

«Мажалык» КУБ боду-нуң продукциязын колдуунда кожууннуң бюджет организацияларында сайгарып турар. Уругларның школа чанында чайгы лагерлери ажилдап турда, хүнде 300 литр сүттү чайлыг сайгарып турган. Сезоннар төнүп, лагерлер хагдынганы-биле бюджет организацияларында сүт

бээри хүнде 180 литр чедир кызырылган. Ынчалза-даа бүдүрүлгө чериниң директору Екатерина Куулар ундаравайн, чаа хереглекчилерни тып албышаан. Ол он хонук бурунгаар Ак-Довурактың чылыг-энергетика төвүнүң ажилчынарынга хүнде 70 литр сүттү садып-сайгарар керээни чарып алгаш, продукциязын ынаар сөөртүп эгелээн. Дуржулгалыг удуртукчу бо удаа Ак-Довурактың комбинадынче «шыгаап» турар. Шынап-

даа болза, чүге болбас деп, кижича кадынга хоралыг ук бүдүрүлгө чериниң ажилчынарынга ак чем кончуг чугула херек дээрзин ол билер.

Кожууннуң садыг-наймааларында цехтин продукцияларын садып турар бе деп директордан айтырарымга, амдызында бо ажил шуудаваанын чажырбайн чугаалады. Оң чылдагааны — бүдүргөн продукцияларның хап чок болуп турары. Кызылда «Тыва сүт» комбинадын алган бир рулон целлофан хавы барык төнгөн. Чүгле «Колос» сады биче бүдүрүлгениң продукцияларын алгаш, оларга өртектөр немевейн садып турар. Сүт цегиниң ажилчынары ол дээш «Колостун» садыгчыларынга өөрүп четтиргенин илергейлээр болдулар.

Садыгларга продукция сайгарылганы күштелдирер дизе, чүнүң-даа мур-нунда хап-сава айтырынын шийтпирлээр болза эки дээрзин директор Екатерина Куулар чугаалап турар. Ак-Довурактың чаа садыг төвүнге бир азыг-жыгашты хоорайның чагыргазы берген, ынчалза-даа анаа соодукчу баартак садып алып дээрге, база-ла

артык акша чок. Кожуун-нуң бюджет организациялары алган продукцияның өртөөн төлээринче улуг-ла далашпайн турарын директор хомуудап чугаалады, а оларның ниити өрөзи 75 муң рубль ажа берген. Ол чорук цехке сүттү доктаамал дужаап турарларга туда акша төлээринге база моондак болуп турар.

Екатерина Дадар-ооловна творог кылдыр ваннаны дыка-ла садып алыксап турар. Бо хүннерде олар бо ак чемни хол-биле отта хайындырып белеткевишаан. Творог ванназы дээш шилчидипкен акшазы ол дериг-херексел өртөөнге четпээн. Ынчангаш сүт цегиниң ажилчынары бо айтырыгны шийтпирлээринге дузалаары-биле улуг-бичии даргаларже чагаалар биживишаан. Чаа биче бүдүрүлгө чериниң ажилчынары сайт Николай Алдачи бо удаа база дузалаарынга бүзүрөп турарын чажырбайн турдулар. Тыва улус «ушкар-ганнай аалыга чедирер» дижир болгай, а бо сүт цегини ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының «төү» дээрзин утпаалы.

Арынарны Юрий ДАРБАА белеткээн.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

ОВУР-ХЕВИРИ ЧААРТТЫНЫП ТУРАР

Эрткен чылын ажылгала кырген "Студентилер хоорайында" көдээ ажыл-агый болгаш күш-культура факультеттери.

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

Сөөлгү чылдарда университеттин материал-техниктиг баазаны экижиткени, ажылдакчыларның штадын бедик мергежилдиг специалистер-биле долдуруп турары күш-ажыл рыногунда херэглеттинип турар «экономика болгаш бүдүрүлгө удуртулганы», «көдээ ажыл-агый барааннарын бүдүреринин технологиязы», «даштыкы дыл» дээн чижектиг база оон-даа өске мергежилдерни ачыдарына салдарлыг болган. Бо чылын «педагогика болгаш психология», «юриспруденция» деп чаа мергежилдерни ажиткан. Чоокку үеде «социал педагогика», «логопедия», «технология болгаш сайгарлыкчы чорук» деп мергежилдерни ачыдары көрдүнгөн.

ТКУ дээди өөредилгениң 31, дээди өөредилге соонун 6, немелде өөредилгениң 3 база ол ышкаш ортумак профессионал өөредилгениң 7 программазын ажылгап турар. Тускайжыттынган класстар, белеткел курстарының дузазы-биле университет абитуриентилериниң дээди өөредилге мурнунун белеткелин чорудуп турар.

Тыва Республиканың күрүне чагыын езугаар университет чылдың-на абитуриентилерни

хүлээп ап, доозукчуларның санындан республиканың хоорай, суурларына специалистерни белеткээр, оларны хуваар талазы-биле ажылдарны кылып турар. Бо хүннерде университетче дужаап кирериниң шылгалдалары кидин түлүк чоруп турар.

ТКУ-да шинчилел ажылдарын чорударына таарымчалыг байдал база тургустунган: ында зоологтуг, экологтуг болгаш минералогтуг музейлер, көдээ ажыл-агый факультетинде агробиостанция ажылдап турар. Чагытай хөлдүң эринде өөредилге-спортчу лагерь бар, аңаа хаак-биле чуңгулаар баазаны болгаш студентилерниң, башкыларның дыштанылга бажынын кылары планнаттыг.

Университет ККБИ-ниң хөй санныг спорт мастерлерин, аңгы-аңгы разрядтыг спортчуларны, инструкторларны белеткээр спортчу болгаш экологтуг-туристичи клубтарының чаагай чаңчылдарын уламчылап, бодунун командаларын регион чергелиг маргылдааларга кириштирип турар. Университетте спортчу база эколог-туристичи клубтар боттарының башкы институтунга-ла эгелээн чаагай чаңчылдарын уламчылап, хөй санныг инструкторларны, гидтерни болгаш спортчуларны белеткеп турар.

ТКУ-ну чүгле Тываның эвес, федерация болгаш делегейиниң спортчу аренаарында база атурагалыг апарган Александр Доржу, Аяс Монгуш, Амир Монгуш, Аяс Соян, Елена Достай (Тутатчикова), Хертке Андрей болгаш өске-даа спортчулар дооскан. Амгы үеде ында Мөрген Монгуш (бокс), Лариса Ооржак (хостуг хүреш) дээн чижектиг алдарлыг чемпионнар, спорт мастерлеринге кандидаттар, аңгы-аңгы разрядтарлыг спортчулар өөренип турарлар. ТКУ-да спорттуң янзы-бүрү хевирлеринг секцияларны эрттирип турар.

Университеттин компьютерлиг баазаны үргүлчү калбартып, чаартып турар. Студентилер, аспирантылар болгаш башкылар Россияның болгаш делегейиниң дээди өөредилге черлери-биле информацияны компьютерлиг класстарына база интернет өрээлге солчур аргалыг болганнар. 2002 чылды сентябрьда университетке «Тыва» деп интернет-теп ажиттыг. Чаа информмастыг технологиялар төвү ажылгалче кирер деп турар.

Университет Тываның өске-даа эртем-шинчилел төптери-биле сырый харылзаалыг. Чижээ, студентилер Убса-Нур ыйгылаажының заповеднигиниң шинчи-

лелдеринге доктаамал киржип турар. Оон аңгыда специалистерниң мергежилдин бедидер, башкыларның арга-дуржулгазын солчур талазы-биле харылзаалар бажылган. Барыын болгаш Чөөн регионнарның, Москваның болгаш Томскинин күрүне университеттери-биле эртем-шинчилел төлөвилелдери сайзыраан. Красноярскиниң башкы университети, Иркутскиниң болгаш Новосибирскиниң күрүне университеттери-биле эртем-практиктиг конференцияларны, спортчу маргылдааларны эрттирери чаңчыл апарган. 2000 чылда Хакасияның Катанов аттыг күрүне университети-биле керээни чаргаш, ХКУ-нун төлээлел черин ажиткан, ында 6 аңгы мергежилде 500 ажыг студент өөренип турар. Ола чылын республикага Сибириниң күрүне албан ажыл-агыйның академиязының төлээлели ажиттыг, ТКУ ооң-биле күрүне-муниципалдыг башкарылга болгаш юриспруденция талазы-биле специалистерни белеткээр дугуржулгаларны кылган.

Даштыкы чурттарның дээди өөредилге черлери-биле, чижээ, Моолдун күрүне университединиң Ховдо аймакта салбыры, Кыдаттын Хунан университединиң болгаш Германияның Гумбольдт университединиң харылзаалар бажылгып турар. АКШ-тын Гарвардт университединиң россияй-биле болгаш азий шинчилелдер төвү-биле элээн каш төлөвилелдерни кылган. ТКУ-га өөренири-биле чалаткан студентилер Турциядан, Моолдан, АКШ-тан болгаш Япониядан барык чылдың-на кээп турарлар. Университеттин башкылары болгаш студентилери боттарының эл-чээнде база эртем талазы-биле арга-дуржулга солчур делегей чергелиг программаларга, шин-

чилел төлөвилелдеринге идепкейлиг киржип турар. ТКУ-нун эртемденнери болгаш башкылары-биле кады ажылдажылганы чорудары-биле Европаның, Азияның болгаш Американың эртем төптөринин аспирантылары болгаш шинчилекчилери кээп турар. Бо талазы-биле деткимчени Тыва Республиканың Чазаа база ооң Даргазы Шериг-оол Дизижинович Ооржак көргүзүп, улуг дузаны кадып турар, аңаа өөрүстениң аргазы чок дээрзин университеттин амгы ректору Н.Г. Дубровский демдегеп чугалап олурар.

Эрткен чылын болуп эрткен аттестацияның түнелдери-биле алырга, Тываның күрүне университединиң дээди өөредилге чериниң статусун төлөпти-биле ээлеп, дараазындагы өзүлдеже болгаш сайзыралче бүзүрелди-биле уланган ажылдап турар болган. Амгы үеде университеттин Тываның Россияга каттышканындан бээр 60, Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чыл оюнга белеткели кидин түлүк: ооң иштиги болгаш даштыкы овуру-хевири чаарттынып, чаа оргтехниканы кирип, евросептелгени чорудуп турар. Кел чыдар улуг байырлардың эртем-шинчилел, спорт-массалыг болгаш оон-даа өске ажылдарына ТКУ белен. Ооң-биле чергелештир университет бодунун кол сорулгалары – республиканың ажыл-агыйның бүгү адырларына бедик мергежилдиг специалистерни белеткээрин, Тывага дээди өөредилгени улам хөгжүдерин, чурттуң эртемин сайзырадырын төлөпти-биле күүседип турар.

Салим МОНГУШ белеткээн.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУН чуруктары.

ИДЕПКЕЙЛИГ УГБАВЫС

Дыдырашсымаар узун, кара чажын шевергин кылдыр бедидир таарыштыр эдип алган чоруур, ортумак дурт-сынның, үргүлчү хүлүмзүрүп чоруур, кезээде-ле далашкан дег кылаштыг херэежен кижини бо-ла магадап көөр мен. Ол болза сөөлгү чылдарда Мөңгүн-Тайга кожунунун ХБАБ килдизинге ажылдап тургаш хүндүлүг дыштанылгаже үнген Кара-кыс Салчаковна Чүлдүм-дүр. Алыс чурту черле Мөңгүн-Тайга, төрүттүнген чери чараш чурумалдыг бойдуштуг, те, чунда дешкилешкен Тоолайлыгның Хоолааш деп чер. Мугур-Аксы школазына 3-кү класска чедир өөрөнгөш, ада-иези Бай-Тайганың Шуй сумузунче көже бээрге, аңаа өөренип, 1962 чылда Бай-Тал ортумак школазын дооскан. Ада-иези алыс малчын улус болгаш, школа соонда төрөөн чурту Мөңгүн-Тайганың "Малчын" колхозунга 1 чыл ажыг сакманчылааш, Бурятияның көдээ ажыл-агый институтунун зоотехния салбырынче өөренип киргеш, 1968 чылда чедийшинин дооскаш, ол-ла "Малчын" колхозка зоотехниктеп ажылдап эгелээн.

Ажылынга кызымак, хөй-ниитичи аныяк кысты удаваанда ВЛКСМ Мөңгүн-Тайга райкомунун П секретарынче депшаткен. Ол үелерин Кара-кыс Салчаковна мынчаар сактып чугаалаар кижжи: "Дыка-ла солун, күженишкенин, хөй-ааттыг ажылдап турдувус ийин. Бирги секретарына ыңчан Владимир Хертекович Сүге-Маадыр (хомудан чыг чүве, ол ам бистин аравыста чок) ажылдап турду. Удуртур

ажылдарга салым-чаянның, уран талантыг, спорттуң бүгү хевирлеринге ойнаар, район, республика чергелиг маргылдааларга каш дакпыр чемпионнап чорду. 1970 чылда республикага болган уран чүүл көрүлдезинге мөңгүн-тайгажылар бирги черни алдывыс. Ону база Владимир Хертекович удуртуп чораан. Комсомолга ажылдап турган үелеринде хөй-ле эки чүүлдерге, кижилер-биле харылзажып ажылдаарына өөрөнгөн мен. Ол үелерим мээң күш-ажылчы намдарымның база бир солун, үре-түнелдиг үези деп санап чоруур мен".

Коммунисттик партия үезинде ыңдыг турган, ооң даалгазын кезигүн кижжи албан күүседир. Ыңчангаш Кара-кыс Салчаковна 1975-1988 чылдарда районун көдээ ажыл-агый эргелелинин кол зоотехнигинге ажылдаан. "Ол үеде тыва хойларның уксаазын экижидер сорулга-биле хураган, кошкарларны шилип эгелээн бис. 1975-1985 чылдарда ук хойларывыс езулуг-ла тыва уксааже шилчээн турган. Мөңгүн-Тайга районун "Малчын", "Мөген-Бүрөн" совхозтар тыва хойну өстүрериниң талазы-биле республиканың өске районнарының ажыл-агыйларына тускай бааза кылдыр тургустунган турган. Бистин совхозтарывыстың тыва кошкарларын Бай-Тайга районун "Бай-Тал", "Кара-Хөл" совхозтары, Өвүр, Эрзин, Тес-Хем районнары, Чөөн-Хемчиктин "Алдан-Маадыр" совхозу садып алгаш, боттарына тыва уксааның хойларын өстүрүп, бистин

ажыл-агыйга четтиргенин илередип турдулар" — деп, Кара-кыс Салчаковна чугалап орат.

База-ла партия райкомунун айтырышкыны-биле 1988-1990 чылдарда районунун контроль комитетинин инспекторунга ажылдап турда, РФ-тин контроль комитетини дүшкен. 1990 чылдың ноябрьдан 2002 чылды төндүр ХБАБ килдизинин эргелекчинге ажылдааш, Кара-кыс Салчаковна хүндүлүг дыштанылгаже үнген. ХБАБ килдизинге ажылдап турганы 12 чылдың дургузунда ол 1860 бичи чаштарга төрүттүнгениниң херечилелдерин тыпсып, 448 аныяк өг-бүлелерни бадьланыштырган. ХБАБ килдизинин эргелекчинин ажылы солун, нарын, берге-даа дээрзи билдингир. Ылаңгыя чон-биле тудуш, сырый харылзаалыг, кижилерге эвилен-ээлдек болур болгаш оларның амыдырал-чуртталгазын кичээнгеилдик дыңнап билир уjurлуг. Кандыг таварылгалар турбас дээрил! Бир дугаар өпезазының документизин кылдыртып келген аныяктарга байыр чедирип олурда, чоок кижилеринден, кады чурттап орган эжинден чарылган, кажыдаан кижилер келир-даа таварылгалар турар. Оларны чагып-сургап ажыг-шүжүрү-даа денге үлөжир апаар. Чогум-на ыңдыгларга сагыш човангыр Кара-кыс Салчаковна хамааржыр.

Хоочуннар — аравыста

Боду биче сеткилдиг, дузааргак, улусче черле үнүн бедидир чүве чугаалавас кижжи. Мен ону кожунунун херээженер чөвүлелинге кады ажылдап тургаш, эскерген мен. Кара-кыс Салчаковна-биле кады куда-дойну, аныяктарның байырлыг бадьлгазын-даа эрттирип турдувус. Шагда, 80 чылдарда, партия обкомунун чанынга турган марксизм-ленинизм университетинге база кады өөренип турдувус ийин.

К.С.Чүлдүм — шыырак специалист боорундан аңгыда, езулуг-ла хөй-ниитичи кижжи. ВЛКСМ райкомунга аныяктар ортузунга, көдээ ажыл-агый эргелелинге тургаш, "Малчын" колхозунун №1 хойжу бригадазына политиктиг өөредилгелеринин пропагандиниң булуңуна апарган. 1970 чылда В.И.Лениннин төрүттүнгенинден бээр 100 чыл оюн уткуштур юбилейлиг медаль, 1986 чылда "Хүндүлелдин Демдээ" орден-биле шаңнаан. 1987 чылда "Тыва АССР-ниң алдарлыг зоотехниги", 1997 чылда "Күш-ажылдың хоочуну" деп аттарны тывыскан. 1995 чылда Тываның ХБАБ-тын 50 чыл юбилейинде хүндүлүг бижикти алган.

Бо чыл Кара-кыс Салчаковнага онзагай. Тываның Россияга каттышканындан бээр 60 чыл болур юбилейлиг чылда ол мугур 60 харлаар.

Аныяк-өскенге үлөгерлиг, чонунга хүндүткелдиг ава, эне Кара-кыс Салчаковна Чүлдүмге чону чоргаарланып чоруур.
Светлана САЛЧАК,
Мөңгүн-Тайга кожунунун өөредилге килдизинин кол специализи.

Чаатынын "Чодураада"

"Шын" солунуң эрткен үндүрүлгезинге Барыин-Хемчик, Бай-Тайга, Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик база Эрзин, Тес-Хем кожууннарның чайгы лагерлеринин ажалы-биле таньштырган бис. Өөредилге яамызының кол специализи Г.Н.Аяа, "Сайзырал" психолог-эмнээшкенин төптүң директорунуң оралакчысы база эмчизи С.Артына, В.Чебодаева составтыг уругларның чайгы лагерлеринин ажил-чорудуун, ниити байдалын хынаар сорулгалыг комиссия эрткен неделяда Улуг-Хем кожуунга четкен.

Чайгы хүнге чайыннаан ак хар-биле шыптырган дег Хайыракан даан эртип, баштай-ла кожуун төвү Шагаан-Арыг хоорайга келдвис. Кожуунга бирги сезонга Социал камгаладылга фондузунуң шилчтикени 30 муң акшага 4 лагер ажиттынып (Шагаан-Арыгның №1 школазынга - 1, №2-ге -2, Ийи-Тал школазынга - 1), 110 уругну дыштандырган. 2-ги сезонда 48 муң түңгү акшаландырышкын-биле хоорайның ийги школазынга немей Арыг-Бажы, Чодураа, Торгалыг, Арыскан, Арыг-Үзүү школаларына шупту 6 хүндүскү лагер ажиттынган.

"Хүндүскү лагерлерге 45 рубльди ада-ие төлевири кылдыр доктааткан. Кожуунуң өөредилге килдизи чайгы үеде өөреникчилерни хаара тудары-биле 15 лагерни сезон бүрүзүнге аяда-рын планнап турган бис. Ынчалза-даа акшаландырышкын долузу-биле шилчиттинмезинден чамдык суурларга хүндүскү лагерлер ажиттынмаан. Ам бо хүннерде 2-ги сезон адалгалган, 3-кү сезон ажалын эгелээр дээш база-ла акшаландырышкын манап турар-дыр-ла. Эрткен чылын боттарыны сайгарлыкчылардан аш-чемни чээп алгаш эгелеп турган бис, ынчалза-даа карылгага дүжүп турган үевис база турган. Чайның ам-даа бүдүн айы бар, шилчиттинер ужурулуг 90 муң түңгү акша-биле суур бүрүзүнге хүндүскү лагерлерни аяда-рын бис" деп, өөреникчилериниң чайгы дыштанылгазын харылап турар өөредилге килдизиниң ажилдакчысы Е.К.Монгуш чугалады.

Кожуунда чайгы лагерлер хынаар үет-аналитиктиг төп бар, школа чанының лагерлеринин документтери хынаттынган. 2-ги, 3-кү сезоннар аразында "чапсар" үезинде уругларның чайгы дыштанылгазы кандыг хевирлиг эртип турарын Ишти-Хем школазының директорундан сонуургадым. "Школа чанының "Тайга" хүндүскү лагериниң белеткелин ажиттынмаанда-ла санэпидстанция 2 катап хынаан. Суур уруглары болгаш чалгаараар чай чок, бажынарның огород ажалында дузалажып, дыка хөй уруглар кат чыып, акша ажилдап ап турарлар. Шала ырак черлерге каттаар машинаны школа үндүрүп берип турдувус."

Чамдык суурларга хүндүскү лагерлер ажиттынмаанының бир чылдагааны - чырык чок. Электри бербейн турарындан кудуктар база ажилдавас. "Бистин суурувуста колдуу малчыннар уруглары бар болгаш оларга ажил-ла хөй. 8-10 класс өөреникчилериниң дилээ-биле башкылар кады походтап-даа чордувус. Чамдык уруглар ада-иези-биле Ажыг-Суг, Кара-Суг аржааннарында дыштанып турарлар" деп, Эйлиг-Хем школазының дирек-

ниити өртектиг путевканың 400-үн ада-ие төлээр. Ынчалза-даа чамдык уругларга халас дыштаныр арганы база тургузуп турар болду. "Дыштанып келген уруг бүрүзү-биле ажилдаарынче кичээнгени салып турар бис. Отрядтар аайы-биле уруглар чаңгыс аай хептерлиг болзун дээш бодум Эрзинден барып демей-демей футболка, хөйлеңнерни садып ап чордум. Стационар лагерлерге 15 хар чедир уруглар дыштаныр ужурулуг,

бар. Эрттирип турарыны хем-чеглеривисти видео-бижидилгеде тырттырып ап турар бис" деп, начальник чугалады.

"Шутники", Ювентус", "Прометей", "Чип и Дейл", "Экстремалы", "Папуасы" деп аттарлыг 6 отряд эртенниң-не 7 шак чартыктан сула шимчээшкенир-биле чаа хүннү эгелеп, аразында спорт, уран чүүл талазы-биле мөөрейлежи ойнап хүнзээш, 23 шакта дискотекалап төндүрер болду. "Сылдыстар фабрикасы", "Театр хүнү" дээн хевирлиг кезжээлерге салым-чаянныглар илереттинер. Уруглар ырлар фонограммаларны боттарында ап алган чоруур болгаш чоокта турар Торгалыг, Чодураа суурларга чедип, концертин үндүрерлер. Шөвер, тывынгырларга бойдустан кылыглар талазы-биле мөөрейлер эртер. "Чодураада" дыштанып турар отрядтарның бир сорулгазы - мөөрейлерге аштырбайн, очко ап, лагериниң тускай таңма салган акшалары - "чодриктер" ажилдап алыры. "Чодриктерни" уруглар поварларга дузалашкаш, чунар-бажын одашкаш база ажилдап ап болурлар. Акшаларже шилчидип, олар-биле диш шетказында "Сникерс"-даа садып ап болур. А түңгүл кезжээде хөй очко алган отряд белек алыр. Бир эвес башкының чугаазын дыңнавайн, лагер дөвискээринден үнүп азы багай сөстөр чугалаптар болзуңза, "акшаларың" хавыртынып чыдар.

"Мында кандыг-даа салым-чаянныг уруглар дыштанып турар-дыр. Россия чергелиг спортчу турнирлерниң тиелекчилери-даа бар, ынчангаш оюннарны хөй талалыг, солун кылдыр органиастаарын кызыдып турар бис. Инвалид уруглары-биле база тускай таарыштынган чигелделиг оюннарны чорудар бис" — деп, күш-культура башкызы чугалады. Лагерь чугула эмнер-биле хандыртынган,

тору чугалады.

Дыштанылганың база бир хевир - күш-ажыл отрядтарының талазы-биле байдал эки эгелээшкениг. Төлевирлиг ажилдап алыксаан уругларга отрядтар барык суур бүрүзүнде ажиттынган. Ногаанчыдылга, чугайлаашкын дээн хевирлиг хүнде 4 шак ажилдаар отрядтарга 1-ги сезонда ажилдаан уруглар 480 түңгү акшаны холга алганнар. Чонну ажилга хаара тудар төптерниң акшаландырышкынында аңгыда ажил берикчизи - чагырга чери төлевирин бир аңгы хевирге - уругларның бажынарның өртөөндөн 500-тү казыыр кылдыр шилчирлээ. А 2-ги сезонда ажилдаан уругларның акшазын бо хүннерде бээр бооп төп аазаан.

Хүн дүш чедип турда, шаанда кезек үелерде бажың бүрүзү сонга караанга чодураа олуртур деп чараш кыйгырыгыг турган Чодураа суур тавартыр суур-биле атташ кожуунуң стационар лагерин "Чодурааже" халтывыс. Бөгүн кожуун чагырганың көжүп чоруур хуралы мында, Культура бажынының даштында шөлде, чон-биле ажалын эгелей берген болду.

Шагаан-Арыг хоорайдан 30 км черде турар, Чааты хемнин эринде "Чодураа" лагериниң 2-ги сезону Күш-ажыл яамызының шугуму-биле ажиттынган (1,3-кү сезоннар өөредилге килдизинге хамааржыр). Июль 19-та эгелээн кожуунуң социал дуза болгаш камгалал төвүнүң хаара тутканы бо сезонда 90 ажыг уруг дыштанып турар. Арыг-силлиг чугайлаан бажынарлыг, делгем дөвискээрлиг лагерге кээп турувуста, уруглар "Форд-Боярд" деп оюнну чыйжок ойнаан турлар. Лагериниң начальниги — социал дуза төвүнүң директору, Аржаана Николаевна Даржаа. Бо лагерде өскүстөр, хөй ажы-төлдүг болгаш долу эвес өг-бүлелериниң уругларында аңгыда, кадыкшылы кошкак (дыңнаары багай, үнү чок, хоочураан бронхиттиг, чүрээ кемниг) уруглар дыштанып турарлар. 63 акша түңгүгү хүнде 5 катап чөмөнөр, 4000

ынчалза-даа 16 харлыг өөреникчилерни база дилээрге, хүлээп алдывыс. Дыштаныр шактарда удуксавас уругларга компьютер класстарын база белеткээ. Уругларга лагериниң 3,4,5 дугаар хүннери эң-не берге, чаа байдалдарга, өнүктөргө таарыштынаарының үези болур. Ынчангаш спортчу, культурулуг хемчеглерни эрттирип, уругларны чалгааратпас, өскээр чардыктырбазы-биле практикант вожатыларыны кызымак ажилдап турарлар. Олардан аңгыда дуржулгалыг эмчивис, күш-культура болгаш уран чүүл талазы-биле удурткучуларыны, шагдаавыс база

ынчалза-даа чамдык четпестерни эмчи чугалады. "Солун дамчыштыр чугалап каар чүвем - дыштаныр уругларның эмчи шинчилгезинче стоматологту албан киирер болза эки. Өл-шыктан дыка хөй уруглар ангиналаар, джи аарыыр-дыр. Солуур идиктерин база утпас болза эки. Чунар-бажын эргижирээн, душ база херек. Лагериниң дөвискээринде турар 30 ажыг чыл бурунгаар кылган электри чагыларын солуур үе база келген".

Дүштеки чөм соонда "Сайзырал" төвү уругларга "Толерант болурунче орук" деп солун акцияны эрттирген. "Толерант - найыралчы сеткилди оттурары, бодун өскелерниң орнунга салып билири база багай салдарлыг күткүүшкүндөн ойталап өөренири" деп темага чуруктар, үн чок көргүзүглер мөөрейлерин отрядтар аразында эрттирген. Көргүзүглерни, шүлүкке улаштыр чогааткан одуругларны өөреникчилерниң сагынгыртывынгыр, удур чогаадып шыдаарын магададым. Оюн соонда уруглар-биле чугаалаштым. Лидия Севил, 6-гы отряд: "Улуг-Хем кожуунуң чараш бойдуштуг черинде турар бо лагерде кайыын-даа уруглар дыштанып келген. Мында уругларны чаа өөредилге чылынга база белеткеп турар деп бодаар мен"; Субудай Доржу, 1-ги отряд: "Мен "Чодураа" лагеринче чаа-чаа оолдар, уруглар-биле найыралдажып, ойнап-хөлөп алыр дээш келген мен. Бистин отрядының найыралдыг, командиривис Чингис дыка идепкейлиг, кызымак". Вожатылар чайгы практиказын солун, боттарынга ажыктыг кылдыр эрттирип турарын чугаладылар. Ниитизи-биле лагер уругларга чырык, эки байдалды тургузуп турар деп чүвө илдең болду.

Хыналда комиссия уругларга чүгле оюн-тоглаалыг эвес, профилактиктиг ажилдарны база четчези-биле кылып чорудар, аажы-чаң, кижизидилге хевирлээринче моон-даа улам сагыш салышкынныг ажилдаар болза эки дээн сүмелерни каткан. Башкыларның эскербейн барганы бе, чамдык отрядтарның "аныяктарны дүне тып, эртен оттуруп шыдавас сен" ("молодежь ночью не найдешь, утром не разбудишь") дээн хевирлиг кыйгы-девиэтерин дыңнаарга, арай-ла эпчок. Оюн үезинде кургаг далган аразында конфета азы дүлгүүрнү аксы-биле дилеп уштуру уругларның кадынга айыылдыг деп сагындырыг база өске-даа лагерлерге хамааржыр. Лагерь удуртулгазынга сүме-сагындырыглар-биле кады үнелелдерни база берген. Чаа-чаа дилээшкенирни тып, сонуургалдыг ажилдап эгелеп чоруур аныяк начальниктин (25 харлыг) тура-соруктуун демделеп, күзүн республиканың чайгы лагерлериниң ажил-чорудуунга хамаарышкан түңгүл конференцияга кээп, культура-массалыг, спортчу хемчеглерни видео-бижидилгелери-биле көргүзүп киржиринче яамының ажилдакчылары чалаан.

Тайгана ОЧУР.

ЧУРУКТАРДА: "Сайзырал" төвүнүң эрттиргени акция үезинде; эң-не тывынгыр болганы дээш "Шутники" 1-ги отрядка мактал бижисти тыпсып турары.

9-у фельд-шерлер

Шуй суурнуң эмнелге амбулаториясын Светлана Шини-Байыровна Кудурукпай удуртуп чоруур. Бо коллективте ажилдап турар 14 кижиниң 9-у — тускай ортумак эртемниг фельдшерлер, 2-зи — санитаркалар. Эмнелге ниити байдалы биле кожуунда эки деп санадып турар.

Бичии уругларның эмчи сестралары Оюмаа Норбуевна Донгак, Роланда Алексеевна Хертек, лаборант Мария Агбановна Хертек, херээженнер эмчизи Анай-Хаак Бзытововна Серот, чинээр эмчи сестразы Долаана Пугачевовна Хертек, улуг улустар эмнеп турар фельдшер эмчи Ольга Сакирооловна Чудурукпай, школа-интернатта эмчи сестразы Чечек Очуровна Делгер, улус сыкыртыр сестра Рада Майооловна Кочаа олар даанган ажилыга бердинген, ак сеткилдиг ажилдап чоруурлар. Устунде адаттынган эмчилер чылдың-на тускай курстарга билин бедидип, 1-ги, 2-ги категорияның фельдшерлери, эмчи сестралары бооп ажилдап чоруурлары ол.

Чамдык четпестер база бар. Суурнуң улусунга дүне-хүндүс дивес, кандыг-даа үеде айыыл-халап, аарыг-аржык таваржып, эмчилерни кыйгырты бээр. Кожуун төвүнче дуза дилеп долгаарга, дүргөн дуза чедирер станцияның машина-зы үрелик азы бензин чок боор таварылгалар хөй. Эмнелгеде телефон база чок. Кожуун чагыргазының даргазы Д.Ш.Хертек соңгудуп турган үзинде бо айтырларны бодунуң программазында киирген, а ам ол дугайында кандыг-даа сөс дыңалбай турар.

Дадар-оол СУРУН.
Бай-Тайга кожуун.

Ону утпас бис

Бодунуң ажил-херээнге бердинген, чуртталгазынга ынак болгаш хүндүлөп билер кижилерниң аразынга Иван Иванович Торжу хамааржыр. 1930 чылдарда тыва бижик тыптып кээри билек, ону чон ортузунга суртаалдаар, өөредир талазы-биле хөйүн кылган. 1925-1937 чылдарда орус хамааты, эртемден Василий Маслов-биле кады беш тыва оолдар Тыва Арат Республиканың өңчү-хөрөңгизин, республиканың кызыгаарын тодаратып, оң географиязын тургузуп шинчилеп, карта чуруун тургузуп чораан. А 1939 чылда Москваның чөөн чүк улустарының өөренир университетинге өөренип кирген. Аңаа тургаш, бодунуң хуу чуртталгазын, салым-чолун база тыва берген. Аңаа өөренип турган Анна Намбыраловна Такый-Сүрүң-биле таныжып алгаш, өгленип чурттап берген.

Иван Иванович Торжу кандыг ажилдарга ажилдаваан дээр. Барыын-Хемчик кожуунуң Ак сумузунга яды арат өг-бүлеге төрүттүнген. Мал-даа азырап, катарчылап-даа чораан. Элээн эртем-билиг чедип алган соонда, ону партияның айтышкыны биле янзы-бүрү ажилдарга ажилдадып-даа турган. 1939 чылдан 1940 чылга чедир Тыва Арат Республиканың прокурорунуң улуг истекчизи албан-хүлээлгени күүседип келген, а 1940 чылдан эгелеп Танды кожуунунга райпо даргазынга ажилдаан. Ол үеде коргунчуг шаажылалга таварышкан чери бар. 1942 чылдың 6 айдан октябрга чедир "контрлар камгалаан сен" дээш шаажылалга таваржып турган үези база бар. Херек чок черге ат кылдырар часкан-дыр. 1944 чылда алгы, ыяш заводунуң директорунга томуйлаан. Ынчан ону үерлээн суг үрегдеп каапкан турган. Ону катап тургузар үле-херек Торжуга онаашкан. Аңаа база-ла чедишкенин ажилдаан. 1944 чылдан эгелеп Кызылга дааранылга комбинатының удуртукчузу

апарган. Кайы черде-ле ажил баксыраан болдур, олче Торжуну чорудуп турганы билдингир. 1945-1946 чылдарда Тыва автономнуг областың районнар улутпурунун начальнигинге ажилдаан. 1956 чылда областың хереглекчилер эвилелиниң баштаар чериниң кежигүүнүнге киргеш, тудуг конторазының начальнигинге томуйлаткан. Ону база-ла ак сеткилдиг күүсеткен.

Иван Иванович Торжу чүгле эки ажилдакчы эвес, а бодунуң хуу амьдыралынын база үлегерлиг кижизи чораан. 1954 чылда уруглар кижизидилгезиниң дугайында номчугаш бижээн. Өг-бүлезинге, уруг-дарыының өөредилге-кижизидилгезинге аажок кичээниги салып чораан. Тыван төлөптиг херээженнеринин бирээзи, баштайгы тыва херээжен эмчилерниң төлээзи чораан Анна Намбыраловна Торжунуң дугайында солуннарга хөйүн бижээт, чурук-хөрүүн-даа үндүрген, ындыг болганда ооң дугайында хөй чүве биживес деп бодай-дыр мен. Кызылдың хүндүлүг хамаатызы Анна Намбыраловна биле И.И. Торжунуң өг-бүлезиниң, уруг-дарыын каксы таныштырып көрейин. Улуг уруу — Таязы башкы, ол хөй санныг уругларны өөредип кижизиткен. Бир уруу — Галина Насюрюн — дээди эртемниг, почта начальниги турган. Таяның-даа, Гальяның-даа уруглары өскөн, улгаткан. Аязы — Тывада база бир сугагаан эмчилерниң бирээзи, дээди эртемниг, дуржугалыг эмчи. И.И. Торжу, Анна Намбыраловна уругларын төрөөн чуртунуң езулуг төлөптиг хамаатылары кылдыр өстүрөр дээш дыка кызып ажилдап чорааннарның херечи эл-дур. Уруг-дарыы кайганыч төлөптиг кижилер болган.

Иван Иванович Торжунуң чаагай ажил-херээ, эки амьдыралы, чуртталгазы, ооң бүгү төрөлдериңге, чонунга уттундурбас болгаш изи балалбас-даа.

Дартан-оол ЕНДАН,
журналист.

Кызыгаар — хайгааралда

Кеземче херээ оттурган

Кызыгаар чанында кожууннарда күрүне кызыгаарын хоойлуга удур эртер чурум үрээшкениери ам-даа үргүлчүлештишкен. Оларның чамдыктары чурум үрекчилериниң өлүмү-биле дооступ турар. Бо удаада Эрзин кожуунун Бай-Даг суурунуң чурттакчызы О.Д.-Б. Чопуй-оол бодунуң амы-тыннандан чарылган.

2004 чылдың июль 10-нун дүнесинде аъттыг дөрт кижиге ТОЗ-8 деп боо-биле чепселенип алгаш, кызыгаар уунче шимчеп үнүшкенер. Орук ара оларның бирээзи билдинмес чылдагаан-биле чыдып калган, арткаанары улаштыр чорупкан. Аъттыг кижилер кызыгаар шугумун эрткеш, кызыгаар хериминге чоокшулап келгенер. Оларның ийизи херимни эрте бээр, бирээзи аъттар кадарып артып калган.

Моолдуң кызыгааржылары ийи чурум үрекчизи херимни эртип келген соонда, сагын-

дырыг команданы берген, аңаа хары кылдыр боо даажы дыңналган. Кызыгаар камгалакчылары оларже удур автоматтан боолап-ла эгелээн.

Кызыгаар үрекчилери аткылажышкын эгелей бээр, дезер ужурга таварышканнар. Оларның ийизи РФ-тиң девискээринче кире берген, үш дугаары аар балыглаткан. Ол кызыгаарга каш метр четпейн чорааш өлгөн.

Чер чырып келгенде, ол кижиге 1972 чылда төрүттүнгөн, Россия Федерациязының хамаатызы Олимпиад Доржу-Белекович Чопуй-оол дээрзи оң куртказының карманындан тывылган паспорттан билдине берген. Каш хонганда дириг арткан ийи кызыгаар үрекчилери тодараттынган. Амгы үеде В.О.Чооду биле В.Д.Тыт-оолга хамаарыштыр РФ-тиң Кеземче хоойлуунуң "бөлүк кижилерниң азы организастан

бөлүктүң сүлчээлежип алгаш РФ-тиң күрүне кызыгаарын хоойлуга удур эрткени" деп 322 дугаар чүүлүнге кеземче херээ оттурган.

Мындыг янзылыг болушкуннарны анализтеп көөргө, оларның көвей кезинге мал оорлаар аза контрабандалыг дугуржулгалар кылары-биле кызыгаар чоогунуң чурттакчылары киржип турар болган.

Ынчангаш Кызылдың кызыгаар отрядының командылалы кызыгаар чоогунда кожууннарның чагырга даргалары чурттакчы чон-биле күрүне кызыгаарын үрээрин болдурбазынга хамаарышкан ажилдарны чорударын дилээн чагааны Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың адынче киирген.

Татьяна АНАНЬИНА,
Кызылдың кызыгаар отрядының информация-аналитиктиг салбыры.

ӨМЕК-ДӨМЕК БОЛУП ЧОР, АВАЙ!

Баян-Кол суурда чурттап орар бистиң ававыс, күш-ажылдың хоочуну Мара Түлүшовна ЧҮЛДҮМ-ООЛГА кооперацияның 80 чыл оюн таварыштыр садыг шугумунга хөй чылдарда арыг-шынчы, ак сеткилдиг ажылы дээш "Россия Федерациязының садының тергенини" деп бедик атты тывысканы-биле ававыска быжыг кадыкшылды, өөрүшкүнү, бистиң ававыска өмөк-дөмөк болуп эки чоруурун күзеп, йөрөөп байыр чедирдивис.

Алдар-атка төлөптиг сен.
Ажыл-ишке сундулуг сен.
Арат-чонга бараан боору
Аас-кежи дээр чордун.

**Уруглары, уйнуктары, чуржулары,
Кызыл кожпо коллективи.**

• Турцияның 62 харлыг чурттакчызы Мохаммед Рашид — делегейде эң узун эрин салдыг. Ооң 10 чыл иштинде өстүргөн салы 1 метр 60 сантиметр узун.

• Адазының адын Сергей азы Сергеевич дээр кижилер күш-ажылга ынак, сорулгазын чедип алырынга шиитпирлиг болур. Ажыл-херээнге, эткен сөзүнге шынчы, идегеп болур, ынчалза-даа чагыртырынга ынак эвес кижилер болур.

• Сергеевна деп хүндүлээривис херээженнер талантылыг, эки кижизиттинген болур. Хууда амьдыралынга четпестер турза-даа, келир үезин кедиле бодаар, кады чоруурга хөлүг, өндүктери оларны хүндүлээр.

• Америк пенсионер Джеральд Уильямс лотерея ойнааш, 294 миллион долларны ойнап алган. Ынчалза-даа акшазын кезектеп алырындан ойталааш, хары угда алырын шиитпирлээн. Кырганавай ойнап алган акшазының үндүрүүн төлөзш, 117 миллион 600 муң долларны алырынга чөпшээрешкен. Оозун уругларынга, уйнуктарынга үлээн соонда арканы-биле делегейни дескиндир аян-чорук кылырын шиитпирлээн.

• Соок кыштан, изиг чайдан чалданмас Жучка деп хава ыт бар. Ээзи ашак-кадай чарылгаш, ийи ангы суурларда чурттап берген соонда хөөкүй Жучка ээлериңиз кайзыгыңа-даа ынак болганындан аразы 3 км ийи суур аразында ам-даа маңавышаан. Ол хире шынчы Жучка-дыр ийин.

• Араб чурттарның 1600 бол-чукчулары ам болур судка Саддам Хусейнни камгалаар.

СОҢУУРГАКТАРГА

• 2004 чылдың июль 1-де совет паспорттар күжүн чидирген. Бөгүнге чедир ам-даа 200 муң хире кижилер чаа паспорттарын албаан бооп турар. Олар болза наркоманнар, арагачылар, бажык-балгат чок кижилер болган. Паспорт солушкунунуң үезинде кем-херек үүлгеткеш, чаштынып, дилээшкениге турган 86 муң кижини тыпкан.

• Кижиге бүрүзү хуннун-не агаар 21 градус изиг турда — 1,5 литр, 26 градус изигде — 1,9 литр, 32 градус турда — 3 литр суук чүүл ижер ужурлуг. Ижер чүүлдерге суг, шай, соктар, мүннер, кат-чимис болгаш ногаа соктары хамааржыр. Оон ангыда ижинге хайылган чем аймаа, чижээ 100 грамм үс ачааш, 107 грамм сугну берип болур.

• Аар ажил кылбас кижиге безин сугну хөй чарыгдар: сидик-биле 1,5 литр, кеш дамчыштыр 1 литр ажыг, тыныш-биле 300 мл, кадыг албан-биле 200 мл суук бүдүмелди организмден үндүрер. Херек кырында ол хире суук чүүлдерни ишпейн турар бис, ынчангаш чайгы изиг үеде 3 литрден эвээш эвес суук чүүл ижери норма болур.

• Күрүне Думазы эзирик чоллаачыларның машина мунар эргелерин бир эвес, а ийи чылда казырын шиитпирлээн. Эки-ле эгелээшкени-дир ийин, ынчалза-даа бисте ындыг кемчегин ажы чангыс: эзиректерни шыңгы кезедирге, хээли бээри көвүдөп турар.

(ПАРЛАЛГАДАН).

САДЫП ТУР БИС

Каа-Хем суурда улуг девискээрлиг, мал-маган тударынга таарымчалыг бажынны база 55 санныг брус ыяшты садып тур бис.
Айтырар телефоннары: 3-36-88, 5-03-98, 9-00-26.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистерниң эң ынак, чонунга хүндүлүг оглуvus, күдээвис, ийи чаштың ынак адазы **Амир Хүрең-оолович МОНГУШ** Устүү-Ишкин суунга эндей берген.

Бистерниң ажыг-шүжүүвүстү үлежип, моральдыг, материалдыг дузазын чедирген Сүт-Хөлдүң суг ажил-агый ажилдакчыларынга, чаңгысклассчыларынга, Кызылдан келген төрөлдеривиске, кудаларывиска, Сүт-Хөл кожуунун чонунга, төп эмнелге коллективинге, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлуудулга палатазының депутаты Х.М.Ондарга черге чедир мөгөйип, сеткил-сагыжывыс ханызындан четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттивис.

Чоок төрөлдериңден.

Барыын-Хемчик кожуунуң база Ак-Довурак хоорайның Пенсия фондузунуң эргелелдериниң коллективтери Барыын-Хемчик кожуунуң Пенсия фондузунуң эргелелиниң даргазы **Лариса Онгай-ооловна КҮЖҮГЕТТИҢ**

үр эвес аарааш мөчээни-биле оглунга, дунмаларынга, төрөлдериңге ханы кажыдалды илередип тур.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң орадакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдистер — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, улутпур килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 9017. Чагыг 95.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 В ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели "Шын" солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүкээ.